

KELÂM BİLGİNLERİ VE ESERLERİ

Yrd. Doç. Dr. Durmuş ÖZBEK*

Bu çalışmamızda amacımız, Kelâm Bilginleri ve Eserleri'ni zikretmek, bilginlerimizi, inceleyip araştırmak, doğruluğunu ortaya koymaktır. Sonra bu bilim dalında, Yüksek Lisans ve Doktora öğrencileri ile özel çalışanların olmazsa olmaz denilebilecek verilerin bilinmesi gerektiği inancı ile hareket ettik.

Bu kısa ve öz çalışmamızda gelecekte Kelâm Tarihi'ne ışık tutmak amacıyla, Kelâm Bilginleri'nden en önemlileri ve Kelâm ile ilgili eserlerinden de bazıları zikredilmiştir. Kelâm Bilginleri, yaşadıkları asırlara göre tasnif edilmiştir. Zira bir inceleme ve araştırma yaparken her hangi bir şahsın, ölüm tarihi ve eserleri hakkında pratik bilgi edinmede hemen elimizin altında bulunduğu kolayca kendisine ulaşılması düşünülmüştür. Bununla birlikte bize onların değerlerini ortaya koyma bakımından bir kıstas olacak; kaynak olma yönünden de ışık tutacak, kolaylık ve fayda sağlayacaktır. Zaman geçtikçe varsa hatalar düzeltilecek, eksiklikler giderilecek ve ilâveler yapılacaktır.

Bu çalışmamızda konu edilecek kelâm bilginleri, ilahiyatçılar ve İslam filozoflarından tanıtacaklarımızı şöylece sıralayabiliriz:

BİRİNCİ DEVRE KELÂM BİLGİNLERİ VE ESERLERİ

Ehl-i Sünnet Kelâm Bilginleri :

- 1- Ebu Hanife, Numan b. Sabit
- 2- Hasan el-Basrî, Ebû Said
- 3- el-Evzâî, Ebû Amr

Ehl-i Bid'at Kelâm Bilginleri :

- 1- Vasıl b. Ata
- 2- Amr b. Ubeyd
- 3- el-Merisî, Bişr b. Gıyas
- 4- el-Allâf, Ebu Huzeyl

* S.Ü.İlâhiyat Fakültesi Kelâm Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

- 5- en-Nazzâm, İbrahim b. Seyyar
- 6- el-Cahız, Ebû Osman Amr b. Bahr
- 7- Sümâme b. el-Eşres
- 8- es-Sülemî, Muammer b. Abbâd
- 9- Bişr b. Mu'temir
- 10- es-Sicistânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Kerrâm
- 11- el-Cubbâî, Ebû Ali Muhammed b. Abdilvehhâb
- 12- Cübbâî, Ebû Haşim Abdusselâm

İKİNCİ DEVRE KELÂM BİLGİNLERİ VE ESERLERİ

- 1- İbn Küllâb, Ebû Muhammed Abdullah b. Saïd b. Muhammed
- 2- el-Muhâsibî, Ebû Abdillâh b. Haris b. Esed
- 3- el-Kalanisî, Ebu'l-Abbas b. Ahmed b. Abdirrahman b. Halid
- 4- el-Eş'arî, Ebu'l-Hasen
- 5- et-Tahâvî, Ebû Ca'fer Selim b. Süleyman el-Ezdî
- 6- el-Mâturidî, Ebû Mansur
- 7- el-Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin b. Ali Ebu'l-Hasen
- 8- es-Semerkindî, İshak b. Muhammed b. İsmail Ebu'l-Kasım
- 9- es-Semerkindî, İbrahim b. Muhammed Ebu'l-Kasım
- 10- el-Bakillânî, Kâdî Ebû Bekir Muhammed b. et-Tayyib
- 11- İbn Fûrek, Ebû Bekir Muhammed b. Hasen
- 12- el-Ukberî, el-Müfid Ebû Abdillâh Mh b. Muhammed b. en-Numân
el-Bağdâdî
- 13- İsferayînî, Ebu İshak
- 14- İbn Sînâ, Ebû Ali el-Huseyn b. Abdillâh
- 15- el-Bağdadî, Ebu Mansur Abdulkahir b. Tahir
- 16- İbnu'n-Nedim, Muhammed b. İshak el-Bağdadî
- 17- İbn Hazm, Ali b. Ahmed el-Endülüsî
- 18- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yusuf
- 19- el-Hatib el-Bağdadî, Ahmed b. Ali
- 20- el-İsferayînî, Ebû Muzaffer
- 21- el-Cüveynî, İmamı'l-Harameyn Ebu'l-Meâlî Abdülmelik
- 22- el-Pezdevî, Ebu'l-Yusr Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyin b.

Abdilkerim

ÜÇÜNCÜ DEVRE KELÂM BİLGİNLERİ VE ESERLERİ

- 1- el-Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî
- 2- en-Nesefî, Ebu'l-Mu'in Meymun b. Muhammed
- 3- en-Nesefî, Ömer b. Muhammed
- 4- en-Nesefî, Burhaneddin
- 5- en-Nesefî, Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Muhammed
- 6- eş-Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim
- 7- el-İsfehânî, er-Ragîb Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed
- 8- İbn Asâkir, Ebu'l-Kasım Ali b. Hasen
- 9- el-Ûşî, Sıracuddin Ali b. Osman Fergânî (Ferganalı)
- 10- es-Sabûnî, Ahmed b. Mahmud Nureddin
- 11- İbn Rüşd, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed
- 12- er-Râzî-Fahru'r-Razî-Fahredden er-Râzî, Ebû Abdillâh Mh b. Ömer
- 13- İbn Kudâme, Muvaffaküddin Ebû Abdillâh b. Ahmed b. Mahmud
- 14- İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed İzzuddin el-Cezerî
- 15- el-Âmidî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ebû Muhammed b. Salim es-Sağlebî Seyfüddin
- 16- et-Tûsî, Muhammed b. Muhammed b. el-Hasen Ebû Ca'fer Nâsiruddin
- 17- el-Beyzâvî, Abdullah b. Ömer Nâsiruddin
- 18- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ' İsmail b. Ömer İmâdüddîn
- 19- İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdilhalim b. Abdisselâm, Ebu'l-Abbas, Takıyyüddin
- 20- İbnu'l-Kayyim el-Cevziyye, Şemsüddîn Ebû Abdillâh b. Ebî Bekr
- 21- el-İcî, Abdurrahman b. Ahmed, Adudu'd-Dîn
- 22- et-Teftâzânî Mes'ûd b. Ömer b. Abdillâh Sa'du'd-Dîn
- 23- İbn Haldun, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed
- 24- el-Cürcânî, Ali b. Muhammed b. Aliel-Hüseyinî, es-Seyyid eş-Şerîf
- 25- İbnu'l-Vezir, Ebû Abdillâh mh b. İbrahim
- 26- İbnu'l-Hümam, Kemaluddin Muhammed b. Abdulvâhid b. Abdilhamîd
- 27- Hızır Bey, Muhammed b. Ali Kâdî Celâleddinzâde
- 28- Hayalî, Mevlânâ Şemsü'd-Dîn Ahmed b. Mûsâ (Ahmed Efendi)

- 29- Hocazâde, Mevlânâ Salih b. Yûsuf Adudu'd-Dîn Muslıhuddin Mustafa
 30- Kestelli Muslıhuddin Mustafa, Mevlânâ Muslıhuddin Mustafa Kastalânî, Kastelli
 31- es-Senûsî, Muhammed b. Yûsuf b. Ömer
 32- es-Suyûtî, Celâlû'd-Dîn Abdurrahman b. en-Nâsır
 33- ed-Devvânî, Celâlû'd-Dîn Muhammed b. Esad es-Sadîkî
 34- İbn Kemâl, Kemal Paşazâde Şemseddin Ahmed
 35- Taşköprizâde, Ebu'l-Hayr Ahmed Efendi b. Mustafa b. Halil İsamuddîn
 36- Şeyhzâde, Abdurrahîm b. Ali b. el-Müeyyed
 37- el-Bayramî, Muhammed b. Lütfullah er-Rûmî Muhammed
 38- Ali Çelebi, Kınalızâde
 39- el-Kârî, Ali b. Sultan Muhammed Nureddin el-Molla el-Herevî (Aliyyü'l-Kârî)
 40- el-Lekânî, Abdüsselâm b. İbrahim
 41- el-Kirmanî, İbrahim b. Hüsameddin
 42- el-Beyâzî(el-Beyâdî), Kemâleddin Ahmed b. Hasen b. Sınaneddin Yûsuf el-Bosnevî
 43- Ebû Azbe, el-Hasen b. Abdilmuhsin
 44- Gelenbevî (Gelenbeli), İsmail Efendi
 45- el-Bâcûrî, İbrahim b. Muhammed b. Ahmed el-Mısıfî
 46- Abdalbaki, Arif Efendi
 47- Ahmed Asım, Mütercim

DÖRDÜNCÜ DEVRE KELÂM BİLGİNLERİ VE ESERLERİ

- 1- Manastırlı, İsmail Hakkı
 2- Abduh, Muhammed
 3- Ertuğrul, İsmail Fenni
 4- İzmirli, İsmail Hakkı
 5- el-Harpûtî, Abdullatif
 6- Giritli (Girîdî), Sırrı Paşa
 7- Vehbi, Mehmet
 8- Bilmen, Ömer Nasûhî
 9- Şiblî, Nu'mânî

- 10- el-Cisr, Hüseyin b. Muhammed
 11- İkbâl, Muhammed
 12- Filibeli (Filîbî), Ahmed Hilmi
 13- Aklî, Fuad

KELAM İLMİNİN GEÇİRDİĞİ DEVRELER VE KELAM İLMİ İLE İLGİLİ BAZI TEMEL KAYNAKLAR VE ÖZELLİKLERİ

Kelam ilminin geçirdiği devreler "Mütekaddimîn Devri"¹ ve "Müteahhirîn Devri" olmak üzere iki devre halinde açıklandığı gibi genel olarak üç devrede açıklamak âdet olmuştur. Biz anlamada kolaylık olması için dört devreye ayırarak

¹ Mütekaddimîn Devri (dönemi): "Kudemâ Devri" de denir ki "Önceki gelen kelâmcılar devri" veya "Eski kelâmcılar devri" demektir. Bu devre Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin Mu'tezile Mezhebinden ayrılarak (h.300), Ehl-i Sünnet Mezhebine girmesi veya Ehl-i Sünnet Mezhebi'ni kurması, geliştirmesi ve bu mezhebin inançlarını kelâm delilleriyle müdafaa etmesi ile başlar, el-Gazzâlî (v.505/III) 'ye kadar devam eder. Bu devreye sadece Eş'arî veya Ehl-i Sünnet kelâmcıları girer görüşü yanında hem Ehl-i Sünnet hem de Ehl-i Bid'at kelâmcıları da girer görüşü de vardır. Bu dönemde dört cereyan göre çarpıyor. 1- Selefîyye 2- Ehl-i Sünnet Kelamcıları (Maturidiyye ve Eşariyye) 3- Ehl-i Bid'at Mezhepleri (Mu'tezile, Şîâ, Mürce, Kaderiyye vs.) 4- İslâm Filozofları .

Müteahhirîn devri: "Sonra gelen kelâmcılar devri" demektir. Bu devre el-Gazzâlî ile başlar, er-Râzî (v.606/1210), el-Âmidî (v.631/1233), el-Beyzâvî (v.685/1286), et-Teftâzânî (v.793/1390), el-Îcî (v.756/1355), el-Cürçânî (v.816/1413), Celâleddin ed-Devvânî (v.908/1502)... gibi âlimlerle sona erer.

Aralarındaki en açık fark ve özellik şudur: Mütekaddimîn devri kelâmcılarından olan Ehl-i Sünnet kelâmcıları: 1- Felsefe'ye, 2- Mantığa karşıdırlar. Hatta bu ilimlerin öğrenilmesi haramdır. Aynı devreden olan Ehl-i Bid'at kelamcılarına göre ise Felsefe ve Mantık çok önemli birer ilimdir, "Felsefî kelâm" yolu benimsemiştir. Müteahhirîn Kelâmcılarına göre ise (Ehl-i Sünnet Kelâmcıları) Felsefe ve Mantık okunup öğrenilebilir, fakat din süzgecinden geçirmek şartıyla tabii. Çünkü Aklın ve İmanın saha ve sınırları vardır. Aklı, hatadan ancak vahy koruyabilir. 3- "İn'ikâsü'l-Edille" (delil için verilen hükmün medlûle yansıtılmasını) kabul ederler. Müteahhirin döneminin, özellikle bu yeni döneminin başlatıcısı olan Gazzâlî'nin getirdiği yenilikler şunlardır: 1- Mantığı kabul etmek. Felsefe ve mantığı öğrenen Gazzâlî, Kelâm, Fıkıh ve Usul-ü Fıkıh gibi İslâmî ilimler için mantığı kabul edip "Mantık bilmeyenin ilmine itibar edilmez" demiştir. 2- Felsefî konulara yer vermek.; Felsefeyi ve felsefecilerin fikirlerini inceleyen Gazzâlî; Felsefî konulardan (20) sini ele alıp tenkit eder ve bunlardan sadece üçünde onları tekfir eder. 3- "İn'ikâsü'l-Edille" yi reddetmek: Mantığı kabul eden Gazzâlî, mantık ilmindeki akıl prensiplerinden olan "Çelişmezlik" prensiplerine yani "Bir şey aynı anda hem kendisi hem de başkası olamaz" a ters düşen "İn'ikâsü'l-Edille" yi yani "Delil batıl olunca onunla ispat edilmek istenen şey (medlûl) de batıl olur" u reddetmemiştir. Bu konuda gelecek sayfalarda Gazzâlî maddesinde bilgi verilecektir.

açıklayacağız. Açıklarken de şahıslar ve temel kaynakların tümünü buraya yazmayıp sadece önemli gördüklerimizden bazıları hakkında bilgi vermekle veya isimlerini yazmakla yetineceğiz.

A- BİRİNCİ DEVRE KELÂM BİLGİNLERİ VE KELÂMILA İLGİLİ ESERLERİ

[Hulefâ-i Raşidîn –İbn Küllâb (v. 240-5/854-9) devri]:

Bu devre Hulefâ-i Raşidîn'den hicrî üçüncü asrın başında gelen Basra'lı Abdullah b. Said el-Küllâb (v.240/854'den sonra)'a kadar devam eder. Bu devre, İslâm dünyasında müslümanların akidelerini bozmak maksadiyle zuhur eden batıl inançları yok etmek amacıyla gerçek din âlimleri olan Ehl-i Sünnet bilginleri(Selefiyye) tarafından "Tevhid" ilmini (ilm-i Kelâm yerine kullanılan ilmi) meydana getirmekle başlar. Bu devrin önce Ehl-i Sünnet, sonra Ehl-i Bid'at Kelâm Bilginleri Ve Eserlerinden önemli olanları(özellikle kelâmıla ilgili olanlardan bazıları) kısaca şunlardır:

I- Birinci Devreye Ait Olan Ehl-i Sünnet Kelâm Bilginleri Ve Eserlerinden Bazıları:

1-Numan b. Sabit, İmâm-ı A'zam Ebû Hanife(80/699-150/767):

İtikadî ve amelî konularda imâm olup naklî ve aklî ilimleri bilen Ebû Hanife Ehl-i Sünnet âlimlerinden ve Selefiyyenin çağdaşlarından olmakla beraber akâidde Selef metodunu tamamen benimsememiş, fakat Selefin yolunu da terketmemiş sadece akla da önem vermiştir. Buna en büyük misâl "el-Fıkhü'l-Ekber" adlı eseridir. Zaten Ehl-i Sünnet'in akâidinin ismi bu devirde "İlm-i Tevhid, İlmü'l-Fıkhü'l-Ekber" idi. Ebû Hanife'nin akâid (kelâm)'a dair beş risalesi şunlardır: ²

² Ali Sâmi en-Neşşâr, Neş'etü'l-Fikri'l-Felsefî fi'l-İslâm, 4. baskı, İskenderiyye, 1966., c. I, s. 257-272; Taşköprizâde, Ahmed b. Mustafa, Miftahu's-Seâde ve Misbâhu's-Siyâde fi Mevzuâtü'l-Ulûm (Tahkik: K. Kamil Bekri- Abdulvahhâb Ebu'n-Nûr, I-IV, Cild (Son cildi Fihrist) Kahire, ts., c. II, s. 195; Ali Mustafa el-Çurabî, Tarihu'l-Firaki'l-İslâmiyye, Kahire, 1958, s. 73-103; İ. Ansiklopedisi "Ebu Hanife" Maddesi; Hayrettin ez-Ziriklî, A'lâm, Beyrut, 1969, "Numan b. Sabit" maddesi; İbnu'n-Nedim, el-Fihrist, Daru'l-Marife, Beyrut, 1978, s. 284; el-Hatîb el-Bağdadî, Ebu Bekr Ahmet b. Ali (v.463/1071), Tarihu Bağdad, Kahire 1349/1931, c. XIII, s. 223-454; İbn Hallikan, Ebu'l-Abbas Ahmet b. Muhammed (öl. 681/1283), Vefeyâtu'l-A'yân (Muhammed Muhyiddin Abdulhamid tarafından tahkikli VI cilt) Kahire, 1949, c.V, s.39-47; İbnu'l-Esir, el-Lûbab fi Tehzibi'l-Ensâb, Daru Sadır, Beyrut, ts. c.I, s. 360.

a- el-Fıkhü'l-Ekber(الفقه الأكبر): İman esaslarını, Allah'ın fiillerini, Kelamullah'ın mahluk olmadığını, mürtetekibü'l-Kebire'yi, fâsık ve mü'mini, iman ve İslamı... İslâm akâidini açıklayarak Kaderiyye, Cehmiyye ve Mu'tezile'ye cevap vermiştir.³

b- el-Fıkhü'l-Ebsat (الفقه الأبسط): Hayır ve şer, kaza ve kaderle ilgilidir. Sual-cevap tarzında tespit edilmiştir.⁴

c- el-Âlim ve'l-Müteallim (العالم والمتعلم) : Ehl-i Sünnet akidesini göstermek için(öğrencisi Ebu'l-Mukatil'in soru sorup kendisinin cevap verdiği) sual-cevap şeklindedir.⁵

d- Risâletü Ebî Hanifete ilâ Osman el-Bettî Âlim Ehli'l-Basra: (رسالة إلى حنيفة إلى عثمان البتي عالم أهل البصرة): Bu risâle Ebû Hanife tarafından Basra'lı âlim Ebu Osman el-Bettî'ye gönderilmiştir. İman-amel, küfür, kible ehli, irca, mürcie... vs. ile ilgilidir.⁶

³ Şerhu'l-Fıkhü'l-Ekber, Haydarabad, H. 1321. Bu metin Ebu'l-Leys es-Semerkindî (v.383/993) tarafından imâma ait olduğu söylenerek şerh edilmiştir. Birbirinden az farklı üç nüshası vardır. İ. A. "Ebû Hanife maddesi ve bibliyografyası". Yine Muhyiddin b. M. b. Bahâeddin Bayrâmî (öl. 956/1549), "el-Kavlü'l-Fazl" adıyla "el-Fıkhü'l-Ekber"i şerh etmiştir. Bu eserde kelâmla tasavvufu cem' ve te'lif etmiştir. Ö. R. Kehhâle, Mü'cemü'l-Müellifin, Mektebetü'l-Müsennâ, Beyrut, 1957, c. XI, s. 165. "Muhammed el-Bayrâmî" mad.; Katip Çelebi, Keşfu'z-Zünun, c. II, s. 1287; Kelâbâzî (M. b. İbrahim b. Ya'kub, Ebu Bekir Muhammed el-Kelâbâzî, öl. 380-4/990-4)'nin tasavvufa dair yazdığı "et-Taarruf İf Mezhebi't-Tasavvuf" isimli eserinin 5-25 bölümleri arasındaki kısım el-Fıkhü'l-Ekber'in bir tekrarı ve şerhi sayılır. (ikisi beraber S. Uludağ tarafından terceme edilmiştir. Dergah yay. İst. 1979); Kehhâle, a.g.e., c. VIII, s. 212 ve 222; ez-Ziriklî, A'lâm, c. V, s. 295. Aliyyü'l-Kârî (Ali b. Sultan M. Nureddin el-Molla, öl. 1014/1606) tarafından da şerh edilmiştir; Şerhu'l-Fıkhü'l-Ekber, Mısır, 1323/1905, Ebu'l-Muntehâ'nın "el-Fıkhü'l-Ekber"i de basılmıştır (İst. 1309/1891). Ez-Ziriklî, a.g.e., c. V, s. 12; Kehhâle, a.g.e., c. VII, s. 100. "Ali b. Sultan" mad.; Ebu'l-Bekâ el-Ahmedî (M. b. Ali b. Half. Öl. 909/1503 den sonra) ve İbrahim b. Hüsameddin el-Kirmânî, eş-Şerifî (öl. 1016/1607) tarafından el-Fıkhü'l-Ekber nazım haline getirilmiştir. Fethullah Huleyf, Kitâbü't-Tevhid'in önsözü, İst. 1979, s. 6 ve ez-Ziriklî, a.g.e., c. I, s. 35 ve c. VI, s. 289; Kehhâle, a.g.e., c. V, s. 14 ve XI, s. 7.

⁴ İbnü'n-Nedim, el-Fihrist, s. 284; İ. A.: "Ebu Hanife" mad. Bu eser oğlu Hammâd, öğrencisi Ebu Yusuf ve Ebu'l-Mutî b. Abdillâh el-Belhî tarafından rivayet edilmiştir. Yazma nüshaları Kahire Küt. VII/353 deki Ata el-Cürcânî tarafından şerh edilmiştir.

⁵ Katip Çelebi, Keşfu'z-Zunûn, M. E. Basımevi, İst. 1971, c. II, s. 1437 (bkz. Ayın harfi.); Fahru'l-İslâm Ali Pezdevî (öl.482/1089), (Ebu Yusr Muhammed Pezdevî (öl.493-4/1099-1100)'nin kardeşidir. Usul-ü Fıkh, İst. Bask. Mukaddimesi.; Kehhâle, a.g.e., c. VII, s. 1192.

⁶ Katip Çelebi, a.g.e., c. I, s. 842, (Harfu'r-Ra).

e- el-Vasiyye (el-Vesâyâ= الوصية = الوصايا): İman-amel-Dört halifenin sırası-Kelâmulah-Cennet ve Cehennem... konularıyla ilgilidir.⁷

Ebu Hanife'ye bu eserden başka nisbet edilen dört "Vasîyâ" vardır:

a- el-Vesâyâ: Oğlu Hammâd'adır.

b- el-Vesâyâ: Öğrencisi Yusuf b. Halid es-Sumtî el-Basrî'ye dir.

c- el-Vesâyâ: Baş öğrencisi Ebu Yusuf'a ait olduğu söyleniyor.

d- el-Vesâyâ: Kime ait olduğu bilinmiyor.

Yukarıda beş risâleyi Osmanlı âlimlerinden Rumeli Kazaskeri Kemâleddin Ahmed b. Sinân el-Beyâzî (v.1098/1687) rivayet yollarıyla toplamış, yeniden tertip etmiş ve "el-Usûlu'l-Münife li'l-İmâm Ebî Hanîfe" adlı eserini meydana getirmiştir. Sonra da "İşârâtü'l-Merâm Min İbârâti'l-İmâm" adı altında bu eseri şerh etmiştir.⁸

Şu eserler de Ebu Hanife'ye ait olduğu bildirilmektedir.⁹

a- el-Kasidetü'n-Numâniyye: Hz. Peygamber hakkında naat. Satır aralarında kelime kelime türkçeye tercemesi hicri 1276/1859 yılında ayrıca Mecmuâtü'l-Kübrâ'da neşredilmiştir.

b- Müsnedü'l-İmâm Ebi Hanife: Ebû Hanife'nin Hz. Peygambere isnad ve irsâl suretiyle içtihadında dayandığı hadîs ve sünnetler mecmuası olup öğrencileri tarafından derlenmiştir. Çeşitli nüshaları vardır.

c- Marifetü'l-Mezâhib.

⁷ Kahire küt. VII/203, 553 de kayıtlıdır. Kahirede 1368/1949 yılında basılmıştır. İ. A. Ebu Hanife mad.; B. Topaloğlu, Kelâm İlmi- Giriş, ist. 1981, s. 57 Bu beş eser arapça metinleriyle beraber Mustafa Öz tarafından "İmam Azam'ın Beş Eseri" adıyla Türkçeye çevrilmiştir. Kalem yayıncılık, İst. 1981, 10+72+75 sayfadır.

⁸ İ. A. "Ebu Hanife" maddesi; Mustafa Uzunpostalcı, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, ist, 1994, c. X, s. 134: "Ebû Hanîfe" maddesi.

⁹ İ. A. "Ebû Hanîfe" maddesi; Mustafa Uzunpostalcı, DİA, c. X s. 134: "Ebû Hanîfe" maddesi.

2- Ebu Said (Hasan el-Basrî)(v.110/728)¹⁰ :Ebu Said el-Hasan b. Ebi'l-Hasan Yesar el-Basrî: Hz. Ömer (v.23/643)'in hilafeti zamanında (son ikinci yılında) Medine'de doğdu. Âlim, zâhid ve âbid olup, Basra'da 88 yaşında öldü. Fakih olup Basra'da kendisine ait olan mezhebinin imamı idi. Cebriyye ve Mu'tezile'yi tenkid etmiştir.

3- Ebu Amr el-Evzaî (Abdurrahman b. Amr el-Evzaî)(v.157/774): Ehl-i Bid'at'la bilhassa Cebriyye ve Mu'tezile ile mücadele etmiştir. Yetmiş bin meseleye cevap verdiği rivayet edilmiştir.¹¹

ez-Zührî (Muhammed b. Müslim b. Şihâb. v.. 124/741), Süfyan b. Said es-Sevri (v.161/777), Malik b. Enes (v.179/795) Muhammed b. İdris eş-Şafiî (v.204/819), Ahmed b. Hanbel (v.241/855), Davud b. Ali ez-Zahiri el-İsfehânî (v.270/883),... gibi şahıslar itikadî meselelerde "tevekkuf", dini konularda "Cedel"e bulaşmamayı (teslim ve taklid yolunu) tercih etmişlerdir. Bunlar Selef'in sünnetine en yakın, Selef yolunda giden itikadî görüşleriyle daha sonra teşekkül edecek olan Ehl-i Sünnet'in görüşlerine öncülük edecek olan mümtaz kişilerdir.¹²

¹⁰ İbn Hallikan, a.g.e., c. I, s. 354/No:148 "el-Hasan b. Yesar" maddesi; Dr. İ. Abdulhamid, Dırâsât fi'l-Fırak ve'l-Akîdeti'l-İslâmiyye, Bağdât, 1967 (çev. M. Sami Yeprem, İslâm'da İtikadî Mezhepler ve Akâid Esasları, İstanbul, 1981, s. 287 ve dñn.42) s. 258 ve dñn. 42; İbnu'l-Mürtezâ, Tabakâtü'l-Mu'tezile, s. 18; Muhammed Ebu Zehra, çev. Abdulkadir Şener, İslâm'da Fikhi Mezhepler Tarihi, III cilt, Ayyıldız matbası, Ankara, 1968, c. I, s. 41.

¹¹ İbn Hallikan a.g.e., c. II, s. 210 (no:334); Abdurrahman b. Ömer b. Yuhmid Ebu Amr el-Evzaî (öl. 88-93/157-163); Dr. İrfan Abdülhamid, a.g.e., s. 140 ve 214.

¹² Prof. Dr. Şerafeddin Gölcük, Kelâm Tarihi, 2. Baskı, Konya, 1998, s. 91-96.

II- Birinci Devreye Ait Olan Ehl-i Bid'at Kelâm Bilginleri Ve Eserlerinden Bazıları:

1- Vasil b. Ata (80-131/699 (700)-748)]¹³ : Mu'tezilî olup, ehl-i bid'at kelâmını kurandır. Eserlerinin pek çok olduğu bildirilmekte¹⁴ ise de birçok eserlerde sadece görüşleri bildirilip eserleri bildirilmemektedir.¹⁵ Eserleri:

a- Eflu Mes'ele fi'r-Reddi ala'l-Ma'neviyye. Bu eser Maniliğe karşı yazılmıştır. Sadece birinci cildinde seksenden fazla mesele vardır.¹⁶

b- Kitabu'l-Menzile Beyne'l-Menzileteyn.

c- Kitabü'l-Hutab fi'l-Adl ve't-Tevhid.

2- Amr b. Ubeyd (80-114/699-761): Mu'tezilî olup Vasil b. Ata'nın çağdaşıdır. Genel olarak da aynı görüştedirler. Kitapları ve risaleleri pek çoktur. En meşhuru "Kitabu'r-Reddi ala'l-Kaderiyye"dir.¹⁷

¹³ İbn Hallikan, a.g.e., c. V, s. 60-64 (No:339):İsmi, Ebu Huzeyfe Vasil b. Ata el-Gazzal'dır. ez-Ziriklî, a.g.e., c. VIII, s. 108 (Vasil b. Ata) mad.; İbnu'n-Nedim, a.g.e., Tekmile s. I.; el-Ğurâbî, a.g.e., s. 73-104. Ayrıca bk. Mu'tezile ile ilgili eserler ve İ. A. c. VIII, s. 756:"Mu'tezile" mad. ve Vasil b. Ata mad; Şehristânî, Ebu'l-Feth M.b. Abdulkarim, el-Milel ve'n-Nihal, Tahkik: Abdulaziz M. el-Vekîl, Kahire, 1968, s. 46. (Vasiliyye); Ebû Mansur Abdulkahir b. Tahir b. M. el-Bağdadî, el-Fark Beyne'l-Fırak: Çev. Ethem Ruhi Fiğlalı: Mezhepler Arasındaki Farklar, ist, 1979, s. 103; (Vasiliyye); en-Neşşâr, a.g.e., c. I, s. 432'de (81-131)dir. ; Kadı Abdu'l-Cebbâr, Tabakâtü'l-Mu'tezile, Tunus, 1974, s. 234.

¹⁴ İbnu'l-Murtezâ, Ahmed b. Yahya, Tabakâtü'l-Mu'tezile, nşr, Susanna Diw aldWilzer, Beyrut, 1961. s. 32; İbnu'l-Murtezâ, el-Münye ve'l-Emel, Haydarabad, 1902, s. 18-21 vd.; en-Neşşâr, a.g.e., c. I, s. 440; Kemal Işık, Mutezile'nin Doğuşu Ve Kelâmî Görüşleri, Ankara, 1967, s. 43.

¹⁵ Şehristânî, a.g.e., s. 47; Taşköprizâde, a.g.e., c. I, s. 163; el-Bağdadî, a.g.e., s. 103; İbn Hallikan,a.g.e., c. V. s. 60-64); İbnu'n-Nedim, a.g.e., Tekmile, s. 1.

¹⁶ İbnu'l-Murteza, el-Münye ve'l-Emel, s. 21; en-Neşşâr, a.g.e., c. I, s. 440 de sadece onbir eseri yazılıdır.

¹⁷ İbn Hallikan, a.g.e., c. III, s. 130-133 (no:476). Tam ismi:Ebu Osman Amr İbn Ubeyd b. Bab'dır. el-Ğurâbî, a.g.e., s. 104-127; en-Neşşâr, a.g.e., c. I, s. 458-479; el-Bağdadî, a.g.e., s. 104; İbnu'l-Murtezâ, el-Münye, s. 22; Taşköprizâde, a.g.e., c. I, s. 81 (Amr b. Ubeyd) maddesi:Kadı Abdu'l-Cebbâr, Tabakâtü'l-Mu'tezile, s. 242, Tunus, 1974; Gölcük, Kelâm Tarihi, s. 68.

3- Bişr b. Ğiyâs el-Merisî (140-218/753-833)¹⁸: Bişr, Ebu Yusuf (v.182/798)'tan fıkıh dersi almış bir Hanefî fakihidir. Çeşitli görüşleri sebebiyle tek bir mezhebe bağlı kalmamış; bu sebeple kendisi hakkında Bid'atçı, Cehmî, Mülhid, Zındık denilmiştir. Eserleri:

- a- Kitabu't-Tevhid,
- b- Kitabu'l-İrca,
- c- Kitabu'r-Reddi ala'l-Havaric,
- d- Kitabu'l-Istita'a,
- e- Kitabu'r-Reddi ala'r-Rafizâtü'l-İmâme,
- f- Kitabbu'l-Ma'rife,
- g- el-Hucec.

4- Ebu'l-Huzeyl el-Allaf (135-235/753-850) (135-226/752-840): Mu'tezile olup "Haşr"ı ve "Rü'yetullah"ı kabul etmemesi sebebiyle pekçok tenkid edilmiştir. Eserleri pek çok olup en meşhurları şunlardır¹⁹:

- a- Milas
- b- el-Hucec (Deliller)
- c- el-Kavalib (Kalıplar: Dehriyyeyi reddeder)
- d- er-Reddü ala'n-Nazzâm

¹⁸ Geniş bilgi için bkz. Gölcük, Kelâm Tarihi, 2. Baskı, s. 77-79.

¹⁹ "Milas", mecusî iken müslüman olan adamın ismidir. Allaf'ın tam ismi: Muhammed b. el-Huzeyl b. Abdullah b. Mekhûl, el-Allaf'tır. geniş bilgi için bkz. Ez-Ziriklî, a.g.e., c. VII, s. 131 (Muhammed b. Huzeyl el-Allaf) mad.; İbn Hallikan; a.g.e., c. III, s. 396 No:578); en-Neşşâr, a.g.e., c. I, s. 518-578; Eş'arî, Ebu'l-Hasan, Kitabu Makâlatü'l-İslâmiyyîn Ve'htilafi'l-Musallîn, 3. Baskı, 1400/1980, sh. 484-486; el-Ğurâbî, a.g.e., s. 148-187; Kehhâle, a.g.e., c. XII, s. 92; Şehristânî, a.g.e., c. I, s. 49-53; Prof. Dr. T. J. De Boer (çev. Yaşar Kutluay), İslâm'da Felsefe Tarihi, Balkanoğlu Matb. Ankara, 1960, s. 37; De Lacy O'leary, İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri (çev. Hüseyin Yurdaydın-Yaşar Kutluay), Doğuş Matb. Ank. 1959, s. 67-68; Mes'ûdî, a.g.e., c. VIII, s. 20 vd.; İbnu'n-Nedim, a.g.e., Tekmile, s. 2; A. Bedevî, Mezahibu'l-İslâmiyyîn, Beyrut, 1971, s. 128: vefat tarihi 226/840 olarak bildirilmektedir. Ayrıca Allaf'ın görüşleri var. Bk. Gölcük, Kelâm Tarihi, s. 68-69.

5- İbrahim b. Seyyar en-Nazzâm (v.231/845): Mu'tezilî olup, icma' ve kıyası reddeder ve şiiilerin masum iman görüşünü benimser. Eserleri pek çok olup en meşhurları şunlardır:²⁰

- a- el-Hareke veya Hareketü'l-Ecsâm.
- b- Kitabu's-Seneniyye.
- c- Kitab fi't-Tevhid.

6- Ebu Osman Amr b. Bahr el-Câhız (150-255/766(7)-869): Mu'tezilî olup, edebiyat, ilm-i kelâm, mantık, felsefe, coğrafya, tarih-i tabii gibi konularda eserler vermiştir. Kelâmla ilgili eserlerinden bazıları şunlardır²¹:

- a- Kitabü'l-Hucec fi'n-Nübüvve.
- b- Kitabü'l-Ma'rife.
- c- Kitabu Halkı'l-Kur'an.
- d- Kitabü'r-Reddi ala'l-Müşebbihe.
- e- Kitabü'r-Reddi ala'n-Nasârâ.

7- Sümâme b. el-Eşres (v.213/828).

8- Muammer b. Abbâd es-Sülemî (v.220/830-5).

9- Bişr b. Mu'temir (v.210(220)/825-835).

10- Ebu Abdillâh Muhammed b. Kerrâmî es-Sicistânî (v.244-256/858-870).

11- Ebu Ali Muhammed b. Abdilvehhâb el-Cübbâî (v.303/916).²²

²⁰ ez-Ziriklî, a.g.e., c. I, s. 43; Kehhâle, a.g.e., c. I, s. 37; Şehristânî, a.g.e., c. I, s. 53-59; en-Neşşâr, a.g.e., c. I, s. 578-607; el-Bağdadî, a.g.e., s. 116-133; İ. A. c. IX, s. 148-149 (Nazzâm) maddesi; el-Ğurâbî, a.g.e., s. 187-217; De Boer, a.g.e., trc. s. 28-39; De Lacy O'leary, a.g.e., trc. s. 68-69; Mes'ûdî, a.g.e., s. 28 vd.; İbnu'n-Nedim, a.g.e., tekmile s. 1; Görüşleri için bkz. Gölcük, Kelâm Tarihi, s. 70; Eş'arî, Makâlâtü'l-İslâmiyyîn, s. 487.

²¹ Tam ismi: Amr b. Bahr b. Mahbub el-Kenanî olup Ebu Osman el-Câhız diye tanınmıştır. Geniş bilgi için bkz. Kehhâle, a.g.e., c. VIII, s. 7; İ.A. c. III, s. 12. "Câhız" mad.; İbn Hallikan, a.g.e., c. III, s. 140-144 (no:479), el-Bağdadî, a.g.e., s. 154 (Câhızıyye); Şehristânî, a.g.e., c. I, 76-77 (el-Câhızıyye), De Lacy O'leary, a.g.e., s. 71; Mes'ûdî, a.g.e., c. VIII, s. 33.

²² Hayatı ve görüşleri için bkz. Gölcük, Kelâm Tarihi, s. 71-72.

12- Ebu Haşim Abdüsselâm Cübbâî (Cübbâî'nin oğludur.)(v.321/933)²³

Son ikisi ikinci devire girer. İlgisi yönünden burada zikrettik.

B- İKİNCİ DEVRE KELÂM BİLGİNLERİ VE KELÂMLA İLGİLİ ESERLERİ:

[III. Asır (İbn Küllâb. v.240-5/854-5) da başlar V. Asır (el-Pezdevî v.494/1100)da sona erer.]

Bu devre hicri üçüncü asırda, Abdullah b. Said el-Küllâb ile başlar, beşinci asrın sonunda Ebu'l-Yusr el-Pezdevî²⁴ ile sona erer. Bu devir Ehl-i Sünnet Kelâmı'nın kuruluş ve başlangıç devridir.

Bu devrin bilgileri ve eserlerinden bazıları şunlardır:

1- Ebu Muhammed Abdullah b. Said b. M. b. Küllâb et-Temîmî el-Kattân (V. 245/860-?)²⁵: Selefiyye Mezhebi'nden bazı hususlarda ayrılan yeni bir ilm-i kelâm meydana getiren İbn Küllâb, kendisinden bir asır kadar sonra gelen Eş'arî'ye ortam hazırlamıştır. Bu nedenle de itikatta Ehl-i Sünnet'in kurucusu kabul edilebilen İbn Küllâb'ın eserlerinden bazıları şunlardır:

a- Kitabü's-Sıfat.

b- Kitabü Halkı'l-Ef'âl.

c- Kitabü'r-Reddi ala'l-Mu'tezile.

²³ Hayatı ve görüşleri için bkz. Gölcük, Kelâm Tarihi, s. 72-73. Yaşadığı asır itibariyle burada veremediğimiz fakat kelâmında çok önemli bir yeri olan Kadî Abdulcebbar(v.445/1024)'ı da zikretmek gerekir. Mu'tezile'nin, kendisine "Kadî'l-Kudat" ünvanını verdiği bu zatın eserleri:a-Şerhu Usûli'l-Hamse b- Mecmu'u'l-Muhit bi't-Teklif, c-el-Muğnî fi Usuli'd-Din, d-Fazlu'l-İ'tizâl Ve Tabakâtu'l-Mu'tezile, Kadî Abdulcebbar (Adı:Abdulcebbar b. Ahmed) hakkında bilgi için bkz. Gölcük, Kelâm Tarihi, s. 73-74.

²⁴ Önemli olduğu için Pezdevî(v.494/1100) ile sona erdirdik. Zira bu devir bazı eserlerde el-Cüveynî (v.478/1085) ile sona ermektedir.

²⁵ ez-Ziriklî, a.g.e., c. IV, s. 90 "el-Kattân" maddesi. Vefat tarihi kesin değildir. Hicrî, 240 dan önce diyenler var; Kehhâle, a.g.e., c. VI, s. 59 "el-Kattân" maddesi; Hicrî 240 dan sonra diyenler var. en-Neşşâr, a.g.e., c. I, s. 296-322; İbnu'n-Nedim, a.g.e., s. 255, "İbn Küllâb" maddesi, Geniş bilgi için bkz. Gölcük, Kelâm Tarihi,s. 97-101;İbn Küllâb, el-Muhâsibî ve el-Kalânisî'ye:"Sıfatıyye" denilmektedir. Bize göre ise bu üçü itikatta "Selefiyye" ile "Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat Mezhepleri" arasında "Geçiş" veya "köprü" dönemi görevini yerine getirmişlerdir.

d- Kitabü's-Sünnet ve'l-Cemaa.

e- Kitabu'r-Reddi ala'l-Haşeviyye.

2- Ebu Abdillah b. Haris b. Esed el-Muhâsibî (v.243/857): Basra'da 165/781 de doğdu. Büyük âlim ve velî olan el-Muhâsibî, zâhid olup, bazı meselelerde uzlaşma taraftarı olarak Eş'arî'lerin öncülüğünü yapmıştır. Vaaz ve nasihate ait eserleriyle meşhurdur. Mu'tezile ve Şia'yı red için eserler yazmıştır. Kelâm ile ilgili olan eserlerinden bazıları şunlardır: ²⁶

a- el-Ba'sü ve'n-Nüşûr risalesi.

b- Maiyetü'l-Akl ve Ma'nâhu.

c- Kitâbü't-Tevehhüm.

d- el-Akıl ve Fehmu'l-Kur'an.

e- Risaletü'l-Müsterşidîn.

f- Ve'l-Vesâyâ ve'n-Nesâih.

g- el-Mesâil fi Amâli'l-Kulüb.

h- er-Riayet li Hukukillah.

3- Ebu'l-Abbas b. Ahmed b. Abdirrahman b. Halid el-Kalânîsî(v.355-9/970?)²⁷ Ehl-i Bid'at hakkında kitaplar yazmıştır. En meşhuru: "er-Reddü ala'n-Nazzâm" dir.²⁸

²⁶ ez-Ziriklî, a.g.e., c. II, s. 153 (el-Haris el-Muhâsibî) maddesi.; Kehhâle, a.g.e., c. III, s. 174 (el-Haris el-Muhâsibî) mad.; İ. A. c. VIII, s. 507 "Muhâsibî" maddesinde on eseri maddeler halinde verilmiştir; en-Neşşâr, a.g.e., c. I, s. 322 ve 330; Gazzalî, el-Munkız Mine'd-Dalâl (Ta'lik: M. M. Câbir), Mektebetü'l-Cündî, Kahire, ts. s. 35-36; Dr. İrfan Abdülhamid, a.g.e.(arp.) s. 135; İbn Hallikan, a.g.e., c. I, s: 348 (No:145) Bilgi için bkz: Gölcük, Kelâm Tarihi, s. 100.

²⁷ İbn Hallikan,Vefeyatü'l-A'yân, ez-Ziriklî, A'lâm ve İ. A. de bu isimde bilgi edinemedim. Ö. R. Kehhâle'nin Mu'cemu'l-Müellifîn, c. I, s. 54 de ismini:İbrahim b. Abdillah (Ebu İshak el-Kalânîsî. Öl.359-970) olarak veriyor. Fakat en-Neşşâr, a.g.e., c. I, s. 322-330 da geniş bilgi vererek, İbn Küllâb'ın öğrencisidir diyor. Bu nedenle de Eş'arî'den önceye aldık. İbnu'n-Nedim, a.g.e., Tekmile s. 3. Ayrıca bak:"M. S. Yeprem, İrade Hürriyeti ve İmâm Mâtürîdî, ist. 1980, s. 201 de Kalânîsî'nin yaşadığı asrı, (3. H. asır) olarak veriyor. Şehrîstanî, a.g.e. c. I, s. 93 (Sıfatıyye babı); Dr. İrfan Abdülhamid, a.g.e., (Arp.), s. 135 de:"İbn Küllâb, Muhasibî ve el-Kalânîsî gibi zevat kelâmî delilleri kullanmak suretiyle selef akâidini teyit etmek yolunu seçmişlerdir." denmiştir. Ayrıca bkz. Gölcük, Kelâm Tarihi, s. 101.

²⁸ en-Neşşâr, a.g.e., c. I, s. 322-330.

4- Ebu'l-Hasan el-Eş'arî (240-324/873(4)-936): Kırk yaşına (hicri 300/912 ye) kadar Mu'tezilî iken, Mu'tezile reislerinden olan hocası Ali el-Cübbâî'nin, aralarında geçen üç kardeş meselesinde cevap veremeyerek susması sebebiyle (diğer sebeplerin de birleşmesiyle) Eş'arî, Mu'tezile Mezhebi'nden ayrılmıştır. Eş'arî, bu ayrılışını²⁹, onbeş gün evinde kaldıktan sonra bir cuma günü Basra'da, Mu'tezile Mezhebi'ni niçin terk ettiğini ve eski görüşlerinden neden vazgeçtiğini ilân etti. Sonra Mu'tezile Mezhebinin görüşlerini çürütüp, yıkarak Ehl-i Sünnet yolunu dirilterek, günümüze kadar şöhretini devam ettiren, doğruluğundan şüphe edilmeyen, itikatta "Eş'ariyye Mezhebi"ni kurmuştur. Böylece Eş'ariyye Mezhebi'nin reisi ve Ehl-i Sünnet'in en büyük imamlarından biri olan Eş'arî'nin eserlerinde en önemli olan nokta bize göre Mu'tezilî iken ayrıldıktan sonra yazdığı eserlerdir.³⁰ Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin eserlerinden bazıları şunlardır:³¹

a- Kitabu Makâlâtî'l-İslâmiyyîn ve'htilâfi'l-Musallîn (كتاب مقالات الإسلاميين واختلاف المصلين): Bütün İslâmî fırka veya mezheplerin görüşlerini tarafsız bir şekilde anlatmakta olup, bir nevi mezhepler tarihi kitabı mahiyetindedir. Üç kısım olan eserin birinci kısmında ehl-i bid'at fırkalarının görüşlerini nakleder. Ayrıca Ehl-i Sünnet Akidesi'nin esaslarını da sayar ve bunlara bağlılığını açıklar. İkinci kısmında Mu'tezile'nin bazı önemli görüşlerini açıklar. Ek olan üçüncü kısmı da Allah'ın isimleri ve sıfatları hakkındadır.³²

²⁹ İbn Hallikan, a.g.e., c. II, s. 446 (no:402) "Ali b. İsmail el-Eş'arî" mad.; ez-Ziriklî, a.g.e., c. IV, s. 263 "Ali b. İsmail" maddesi; Kehhâle, a.g.e., c. VII, s. 35 "Ali b. Eş'arî" maddesi.

³⁰ Eş'arî, Mu'tezilî iken yazdığı eserlerini daha sonra yazdığı eserlerde tenkid edip eski mezhebinin yanlış ve sakat taraflarını ortaya koyarak reddetmiştir. Bütün eserlerini ölümünden dört yıl önce yazdığı el-Umed (العمد) veya (Gumed) isimli eserinde 64 (70 e yakın) tek tek bildiriyor (bazılarına göre bu eserler H.300 den önceki eserleridir.) İbn Asakîr, Tebyînu Kezibi'l-Müfteri Fîmâ Nusibe ile'l-İmâmEbi'l-Hasan el-Eş'arî, Dimeşk, 1347/1928, s. 128-134; el-Cüveynî ise Eş'arî'nin sonraki eserlerinin 200 e yakın olduğunu ileri sürüyor. İbn Asâkir, a.g.e., s. 140; İ. F. Mecmuası, c. VIII, s. 164-167 ve İ. A. c. IV, s. 390 "Eş'ariyye" maddesi.

³¹ Eş'ariyye Mezhebi hakkında ileride bilgi verilirken bu konuda geniş bilgi verilmektedir.

³² Makâlâtü'l-İslâmiyyîn, Helmut Ritter neşri, İstanbul, 1928-1933, 611 sayfadır. Asıl ismi:Kitabu Makâlâtî'l-İslâmiyyîn ve'htilâfi'l-Musallîn, Kahire 1950 (II cilt), Mezhepler Tarihi olarak meşhurdur. Daha sonraki baskısı ise; 3. Baskı, 1980 (iki cüz bir arada):611+79=690 sayfadır.

b- el-İbâne an Usûli'd-Diyâne (الإبانة عن أصول الديانة): Mu'tezile Mezhebi'nden ayrıldıktan sonra yazdığı ilk eser olduğu sanılmaktadır. Eserde Ehl-i Hadis (Selef) akidesi özetlenmekte ve sapık mezhepler reddedilerek, itikadî görüşleri çürütülmektedir. Hemen hemen nübüvvet konusu dışında, kelâmın bütün konularına temas etmektedir.³³

c- el-Lûma' fi'r-Reddi alâ Ehl-i Zeyğı ve'l-Bid'a (اللمع في الرد على أهل الزيغ والبدع): Ehl-i Sünnet anlayışıyla birçok itikadî konuları içine almaktadır: Allah (C.C), Sıfatları Kaza ve Kader, Rü'yetullah, Kur'an'ın kıdemi (mahluk mu değil mi?), İman ve İmamet meselesi... gibi konuları kelâmî bir uslûbla anlatır. Kendisine yani Eş'arî'ye ait eserlerin ve risâlelerin bir listesi verilmiştir.³⁴

d- Risâle fi İstihşâni'l-Havd fi İlmi'l-Kelâm (رسالة في استحسان الخوض في علم الكلام): "Kelâm metodunu kullanmanın cevazı hakkında risale": Manasından da anlaşılacağı üzere kelâmcıların kullandıkları istidlâl tarzlarının asıllarının Kur'an ve Sünnet'de bulunduğu ispat edilmeye çalışılmıştır. Dini esasları, akli delillerle izah ve isbat etmeyi hoş karşılamayan Ehl-i Hadis tarafından tenkit edilmiştir.³⁵

e- Risâle Ketebe Bihâ ilâ Ehli 's-Sağrı Bi Bâbi'l-Ebvâb (رسالة كتب بها إلى أهل الثغر بباب الأبواب): Eş'arî'nin Babu'l-Ebvâb (yani Derbend, Demirkapı)

³³ el-İbâne: Haydarabad, 1321/1903, (1367/1948); Kahire, 1344/1925 (el-Müniriye baskısı ts. ve 70 sayfadır.) bu eserin tercümesi Mahmut Taşyapan tarafından Yüksek Lisans tezi olarak (Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü) Kayseri-1995 de yapılmıştır. (Basılmadı).

³⁴ el-Lüma', Richard J. McCorthey neşri, Beyrut 1953, 83 sayfa. Bu eserin tercümesi Abdülhakim Beki tarafından (Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) Kayseri 1994 de yapılmıştır. (Basılmadı).

³⁵ Akâid sahasında kelâm metodunu kullanmanın cevazı hakkında 11 sayfalık bu risale "er-Risale el-Lüma'" ile birlikte, R. J. McCorthey, Beyrut, 1952 de (s.87-97). Dr. Talât Koçyiğit, bu risaleyi Haydarabad, 1344/1925 baskısından Türkçe'ye çevirmiştir, İ. Fak. Dergisi, 1960, VIII, s. 165-174. Eş'arî ile Eş'ariyye'nin Hanbeliler ve Hanefiler tarafından tenkit edilen bu eseri (hücumlar için bk. İ. A. "Eş'arî" mad. ve M. Ali Aynî, Hüccetü'l-İslâm, İmam Gazzâlî, s. 12-15) Eş'arî, büyük bir ihtimalle Mu'tezilî iken yazmıştır. bk. B. Topaloğlu, a.g.e., s. 24 ve 38.

âlimlerine yazdığı bu risâlede Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat akidesi mufassal olarak izah edilmektedir.³⁶ İbn Asâkir şu eserleri de ilave ediyor:³⁷

f- Risâle fi'l-İmân (رسالة في الإيمان).

g- Kavlu'l-Cümleti Ashabi'l-Hadîs ve Ehli's-Sünneti fi'l-'tikâd (قول الجملة أصحاب الحديث وأهل السنة في الاعتقاد): Basılmamıştır. Fakat diğer altı eser basılmıştır.³⁸

5- Ebu Ca'fer et-Tahâvî (239-321/853-933)³⁹: Fakih, mücahid, muhaddis, hafız, tarihçi ve mütekellim olup Mısır'da Tahâ (طحا) köyünde doğdu. Şafiî iken Hanefî oldu. Şam'a göçtü (268/881) Ahmed b. Tolun'a ittisal etti. Kahirede öldü.

Selef ile Ehl-i Sünnet arasında itikadî bir yol tutan Tahâvî, Ebu Hanife'nin fikir ve akâidini selef akâidi istikametinde yazmıştır. Gerçekten Ebu Hanife'nin akidesi hakkında ilk önce sahih bir isnad ve muteber bir nakille eser yazan Mısır fakihî Ebu Ca'fer Tahâvî'dir. Mâturidî de Tahâvî gibi selef mezhebini tespit etmiştir. Tahâvî ile Mâturidî arasında genel olarak iki meselede fark vardır:

³⁶ Bu risâle, İstanbul Topkapı Sarayı, Revân köşki Kütüphanesi, 510 noda kayıtlıdır. Kıvâmuiddin (Burslan) tarafından, Türkçe'ye terceme edilerek Arapça'sı ile beraber neşredilmiştir. (İ. Fak. Mecmuası, sy. 7, s. 154-176, sy. 8, s. 50-108; Arapça metin, s. 80-108.

³⁷ İbn Asâkir, Tebyin. S. 128-136. Kıvâmeddin Burslan, İ. Fak. Mec. Sy. 7, s. 164-167; İ. A. c. IV, s. 391, "Eş'arî" maddesi.

³⁸ Eş'arî'nin 11-12 kadar eserinin ismi tek tek verilmektedir: ez-Ziriklî, a.g.e., c. IV, s. 263 "Ebu'l-Hasan el-Eş'arî" maddesi.

³⁹ Tam ismi:Ebu Ca'fer, Ahmed b. Selâme b. Seleme b. Abdilmelik b. Seleme b. Selîm b. Süleyman el-Ezdî, el-Hacerî ,et-Tahâvî, el-Mısırî, el-Hanefî'dir. geniş bilgi için bkz. ez-Ziriklî, A'lâm, c. I, 206 (dipnot 2 de Tahâvî'nin h. 329 da öldüğü rivayeti var) da 11 kadar eserinin ismi tek tek verilmiştir, İbn Hallikan, a.g.e., c. I, s. 53 (No:24) de Tahâvî'nin h. 229 da doğduğu ve beş eserinin ismi veriliyor Kehhâle, a.g.e., c. II, s. 107 de ise Tahâvî'nin h. 230-238-239 da doğduğu ve beş eseri veriliyor; İbnu'n-Nedim, a.g.e., s. 292 de:Kelâmıla ilgili bir eseri "Kitabu'l-Akide" si veriliyor.

1- Tahâvî, Selef gibi, "Kur'an; Kelâmullah'tır, keyfiyetsiz olarak Allah'tan söz olarak başlamıştır" diyor. Mâturidî ise kelâm-i nefsi'yi kabul edip onun da işitilmediğini ileri sürüyor.

Burada Eş'arî ile Mâturidî birleşmiştir, Tahâvî ayrıdır.

2- Mâturidî, "İman tasdikten ibarettir", demekle Eş'arîlerle birleşmiş, Tahâvî (ise: "İman kalb ile tasdik dil ile ikrar"der)'den ayrılmıştır.⁴⁰

Kelâmıla ilgili önemli eserleri şunlardır: ⁴¹

a- el-Akidedü't-Tahâvî (العقيدة الطحاوية): Akâidle ilgili olup risâledir.⁴²

b- Şerhu'l-Akidedi't-Tahâviyye (شرح العقيدة الطحاوية)⁴³ Akâid ile ilgilidir.

c- Beyanu's-Sünne ve'l-Cemâa (بيان السنة والجماعة):⁴⁴ Akâidle ilgili bir risâle.

d- Şerhu'l-Meâni'l-Âsâr (شرح معاني الآثار): Hadisle ilgili olup iki cilttir

e- Müşkilü'l-Âsâr (مشكل الآثار): Hadisle ilgili olup dört cüzdür

f- el-Muhtasar (المختصر)

g- el-Ihtilafü Beyne'l-Fukahâ (الاختلاف بين الفقهاء) ...

6- Ebu Mansûr el-Mâturidî(238-333/852-944)⁴⁵:

⁴⁰ İzmirli, İsmail Hakkı, Yeni İlm-i Kelâm, Evkaf-ı İslâmiyye Matbaası, İstanbul (I.cilt, 1341/1922, II.cilt, 1343/1924), c. I, s. 107-108. Tacuddin Abdulvehhâb Subkî (öl. 771/1380): "Tahâvî ile Eş'arîler ve Eş'arîler ile Mâturidîler arasında 13 konuda ihtilaf vardır. sadece altı tanesi mana ile ilgili olup yedi tanesi lafzîdir" der. Zebidî, Ebu'l-Feyz b. M. Murtezâ (öl. 1205/1790), İthafu's-Saadeti'l-Muttakîn bi Şerhi Esrarı İhyau Ulûmiddin (10 cilt, Kahire, 1311/1893 baskısından ofset, Beyrut, ts.) c. II, s. 8 ve Teftâzânî, Serhu'l-Akâid (çeviren, S. Uludağ), s. 35 ve 51.

⁴¹ Daha önce Tahâvî hakkında verilen dipnottaki kaynaklara bakınız.

⁴² Bu eserin yazma nüshasının Şahsi Kütüphanesinde olduğunu B. Topaloğlu bildirmektedir. Risâlenin asıl adı: (بيان عقيدة فقهاء الملة أبي حنيفة وأبي يوسف ومحمد بن الحسن) "Beyanu Akidedi Fukahâi'l-Milleti Ebi Hanifete ve Ebi Yusuf ve Muhammed b. el-Hasan" dir. el-Kevserî (M. Zahid öl. 1371/1952) "İşaratü'l-Merâm, Mukaddemesi, s. 4-5; Bekir Topaloğlu, a.g.e., s. 127.

⁴³ Yazarı meçhul, nşr; Nâsiruddin el-Elbânî, el-Mektubatü'l-İslâmi, 3. Baskı, Beyrut, ts.

⁴⁴ Halep, 1344/1925, Bu eser Ali b. Muhammed Hanefî tarafından Şerhu't-Tahâvî adı altında şerhedilmiştir.

"Alemü'l-Hüda" (hidayet sancağı), "İmamü'l-Hüda" (hidayet önderi), "İmamü'l-Mütekellimîn" (kelâmcıların lideri) gibi lakaplarla anılan⁴⁶ Mâturidî, Mâverâü'n-Nehir ülkelerinden biri olan Semerkand'ın köylerinden biri olan "Mâturid" de doğmuş ve Semerkand'ın Cakardîze Mahallesiindeki ulemâ kabristanına defnedilmiştir.⁴⁷ Çevresinde çok sevilip ün yapmasına rağmen Mezhepler tarihi ve Tabakat kitaplarında ismine pek rastlanılmamaktadır.⁴⁸ Ebu Bekr Ahmed b.İshâk el-Cüzcanî(v.250/864 den sonra),Ebû Nasr el-İyâzî(v.260/874),Ebu Süleyman el-Cüzcanî(v.200/816),İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybanî (v.189/804) ve İmam Ebu Yusuf (v.182/798) yolu ile Ebu Hanife'ye ulaşan İmam Mâturidî'nin, geniş bir ilim halkası vardır.Bunlardan asrının ünlü âlimi olan ve ilim halkasında Ebu Hanife'ye dayanan Ebu Nasr el-İyâzî 'den icâzet almıştır.⁴⁹

İmâm-ı A'zam Ebu Hanife'nin mezhebinin bütün inceliklerini öğrenen Mâturidî, hayatı boyunca Ehl-i Sünnet akidesini öğretmek ve müdafaa etmek için büyük çaba göstermiştir. Basra ve Bağdad'da Ehl-i Sünnet görüşlerini ilân

⁴⁵ Tam ismi:M. b. M. b. Mahmud el-Mâturidî, es-Semerkandî (Ebu Mansur) dur. Vefat tarihi (333/944) üzerine hemen hemen ittifak var. Fakat doğum tarihinde ihtilaf vardır. doğum tarihinin 238/852 veyahut da 256/870 olduğu bildirilmektedir. William Montgomery Watt, The formative Period of İslamic Thought, Edinbrugh, 1973, s. 312 (Bu tarih, Mâturidî'nin hocası olan Muhammed b. Mukatıl er-Razî, öl. 248/862'ye talebelik edebileceği yaş haddi düşünülse gerek:Mâturidî, Kitabu't-Tevhid, (tahkik Dr. F. Huleyf), mukaddime s. 2;Işık,Doç.Dr.Kemal, Mâturidî'nin Kelâm Sisteminde İman, Allah ve Peygamberlik Anlayışı, Ankara, 1980, s. 7-35 (Doçentlik tezi); Geniş bilgi için bkz. ez-Zirikîf, a.g.e., c.VII, s. 19; Kehhâle, a.g.e., c. XI, s. 300; Taşköprizâde, c. II, s.96-97, 151-152 ve 282; el-Bağdadî, Hediyeü'l-Arifin, c. XI, s. 36-37; Muhammed Eroğlu, Ebu Mansur el-Mâturidî ve Te'vilâtu'l-Kur'an, İstanbul, 1971, s. 14 (basılmadı);D. B. Mac Donald-Ahmed Ateş, İ. A. "Mâturidî" maddesi, c.IV, s. 469-470, İbn Kutluboğa; Tacu't-terâcim fi Tabakatu'l-Hanefiyye,Bağdad, 1962, s. 50; Brockelmann, GAL, C. I, s. 209 no:195, Suppl..c. I, s. 346-366; İzmirli, Yemi İlm-i Kelâm, c. I, s. 107-108.

⁴⁶ Mâturidî, Kitabu't-Tevhid, s. 1 mukaddime (Türkçe'ye çev. Hüseyin Sudî Erdoğan), Hicret yayınları, İstanbul, 1981, önsöz, s. 11).

⁴⁷ Prof. M. Tavit Tanci, Ebu Mansur el-Mâturidî, İ. F. Dergisi, sayı:1-2 (makale).

⁴⁸ W. M. Watt, a.g.e., s. 312; Muhammed Eroğlu, a.g.e., s. 14-15; Prof. Dr. Kemal Işık, a.g.e., s. 6; Dr. A. Vehbi Ecer, Türk Din Bilgini Mâturidî, Ankara, 1978, s. 13-14; Gölcük, Kelâm Tarihi, s. 111-118.

⁴⁹ Mâturidî (Fethullah Huleyf) a.g.e., s. 2 mukaddime (Türkçesi s. 13).

edip yayan Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'dir. Maveraü'n-Nehr'de ise aynı fikirleri yayan Mâturidî, Eş'arî gibi Selefiyye ile Mu'tezile arasındadır. Fakat Eş'arî'ye nisbetle selefte daha yakın bir yol tutmuştur.

Mu'tezile'nin, Rafizilerin ve Karmatilerin (Rafizilerden, Batıniyyeden bir grubun ismi)⁵⁰ görüşlerini çürütüp fikirlerini reddetmiş olan Mâturidî, fıkıh, usul, tefsir gibi dinî ilimlerde bir derya idi. Ebu Hanife'nin itikadî ve fikhî görüşlerinden hareket ederek kelâm metodunu kullanmak suretiyle de Ehl-i Sünnet ekolünü kuran (sonradan da kendi ismine izafetle Mâturidiyye diye anılan mezhebin kurucusu) İmam Mâturidîye yirmi kadar eser isnad edilmektedir. Büyük bir kısmı bu gün maalesef elimizde bulunmamaktadır.⁵¹

İlerde hakkında bilgi vereceğimiz Mâturidî'nin eserlerinin listesini, İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü'nde (şimdiki adıyla İlahiyat Fakültesinde) 1971 yılında "Ebu Mansur el-Mâturidî ve Te'vilatü'l-Kur'an" konusunda öğretim üyeliği tezi hazırlamış bulunan Muhammed Eroğlu'nun taksim ve sıralamalarını esas tutmakla⁵² beraber daha çok kelâm ile ilgili eserleri hakkında kısaca bilgi vermekle yetineceğim.

Mâturidî'nin kelâm, cedel ve fırkalar hakkındaki eserleri:

1- Kitabü't-Tevhid (كتاب التوحيد): Eş'arî'nin eserlerinden daha dolgun bir kelâm kaynağı olan bu eserde: Allah'ın varlığı ve birliği ispat edilmekte, sıfat ve isimleri, peygamberlerin gönderilmesi, Allah'ın fiilleriyle iman ve İslâm konularında geniş bilgi verilmektedir. Yine zamanındaki cereyanlardan Mu'tezile

⁵⁰ Karâmîta (Karmatiler): Irak'ta Batıniyye yaymaya çalışan Karmat adındaki bir şahıs ile bunun öğrencisi olan Hamdan Karmat (v.293/906)'a uyanlara verilen isimdir. Sonraları Bâtıniyye'ye Karmatîler denilmeye başlanmıştır. Karmatilik, Irak, Bahreyn, İran, Rey, Cürcan, Horasan, Sicistan, Yemen... taraflarında temsilcileri türemiştir. Geniş bilgi için bk. Topaloğlu, Kelâm İlimi Giriş, s. 221-223; L. Massignon, Karmatîler, İ. A. 1950, c. VI, s. 353-354; el-Hammâdî, Ebu'l-Fedâil M. b. Mâlik el-Yemânî, Keşfu Esrârü'l-Batıniyye ve Ahbâru'l-Karâmîta, Mısır, 1375/1955, s. 16 vd.; Bağdadî, Ebu Mansur Abdulkahir, el-Fark Beyne'l-Frak, nşr. M. Muhyiddin, Mısır, ts. s. 281-293.

⁵¹ Mâturidî (F. Huleyf) a.g.e., s. 15, mukaddime; Muhammed Eroğlu, a.g.e., s. 17.

⁵² Muhammed Eroğlu, a.g.e., s. 17; M. S. Yeprem, İrade Hürriyeti ve İmam Mâturidî, s. 260 vd.

ve kollarının, dehrîyye, sofistaiyye, seneviyye, mecusiyye, Hıristiyanlık,... gibi çeşitli mezhep ve dinlerin görüşlerini ve ileri sürdükleri meseleleri ele almak suretiyle tenkid ederek çürütmektedir.⁵³

2- Risâletün fi'l-Akâid (رسالة في العقائد): İlmın vasıtalarından başlamakta olup Allah'ın varlığı ve birliğinin delili, rü'yetullah, insanın fiilleri, rızık, iman-amel, kabir azabı, cennet-cehennem, melekler, peygamberler ve imâmet... gibi meselelerden bahsetmektedir.⁵⁴ Baş tarafında "Kitabü't-Tevhid" adlı küçük bir risâle bulunmaktadır.⁵⁵

3- Şerhu'l-Fıkhı'l-Ekber.⁵⁶

4- Reddü Evâilil-Edille li'l-Kâ'bi.⁵⁷

5- Reddü Tekzibil-Cedel li'l-Ka'bi.⁵⁸

6- Reddü Usûlil-Hamse li'l-Bahil.⁵⁹

7- Reddü Kitâbil-İmâme li Ba'di'r-Revâfid.⁶⁰

8- er-Reddü alâ'l-Karâmita.⁶¹

9- Reddü Kitâbil-Ka'bi fi Va'idil-Fussâk.⁶²

⁵³ Tek yazma nüshası İngiltere'de Cambridge (Kembriç) Üniversitesi Kütüphanesinin 3651 numarada kayıtlı 206 varak hacminde bir eserdir. İskenderiye Üniversitesi Felsefe Profesörü olan Dr. Fethullah Huleyf tarafından bu eser 1970 yılında Beyrut'da 58 sayfalık bir önsözle basılmıştır. Bu nüsha ofset olarak 1979 yılında M. Özdemir tarafından bastırılmıştır. Üsküdar Merkez vaizi Hüseyin Südi Erdoğan tarafından da 1981 yılında Türkçe'ye çevrilmiştir.

⁵⁴ Bu risale Prof. Yusuf Ziya Yörükân tarafından "Kitabü't-Tevhid" ile birlikte M. E. Basımevi, İstanbul, 1953 de (A. Ü. İ. Fakültesi Yayınları, V) "İslâm Akâidine Dair Eski Metinler" ismiyle Arapça ve Türkçe tercemesi bir arada basılmıştır.

⁵⁵ Bu iki risale yukarıda Dr. Fethullah Huleyf tarafından neşredilen eserden özetlenmiş bazı bahisler olması ihtimali vardır.

⁵⁶ 1321 /1903 yılında Haydarabad'da basılmış bu eserin kendisine ait olduğu şüphelidir. İ. A. "Mâturidî" maddesi.

⁵⁷ Mâturidî (Dr. Fethullah Huleyf), Tercemesi, a.g.e., s. 16. Mu'tezilî olan Ka'bi'nin görüşü ve delillerini reddederek çürütüyor.

⁵⁸ Mâturidî (Dr. Fethullah Huleyf), trc. a.g.e., s. 16.

⁵⁹ Mâturidî (Dr. Fethullah Huleyf), trc. a.g.e., s. 16.

⁶⁰ Mâturidî (Dr. Fethullah Huleyf), trc. a.g.e., s. 16.

⁶¹ Mâturidî (Dr. Fethullah Huleyf), trc. a.g.e., s. 16.

⁶² Mâturidî (Dr. Fethullah Huleyf), trc. a.g.e., s. 16.

10- Beyânu Vehmi'l-Mu'tezile.⁶³

11- Kitâbu'l-Makâlât.⁶⁴

13- Kitâbu Tefsiri'l-Esmâ ve's-Sıfat.⁶⁵

Mâturidî'nin Usûle Dair Eserleri:

1- Meâhizü'ş-Şerâi fi Usûli'l-Fıkh.⁶⁶

2- el-Cedel fi Usûli'l-Fıkh.⁶⁷

3- el-Dürer fi Usûli'd-Din.⁶⁸

4- el-Usûl.⁶⁹

Mâturidî'nin Tefsir ve Kur'an İlimlerine Dair Eserleri:

1- Te'vilâtu Ehli's-Sünne veya Te'vilâtu'l-Kur'an: Bütün kelâm görüşleri ayetlere göre serpiştirilmiştir. Mâturidîyye akâidi'nin kıymetli kaynaklarından. Münasebet düştükçe kelâm konularına temas ederek başta Mu'tezile olmak üzere, İslâm fırkaları ile İslâm dışı cereyanların görüşlerini tenkit etmektedir.⁷⁰

2- Risale fi Mâ Lâ Yecüzü'l-Vakfu Aleyhi fi'l-Kur'an.⁷¹

Mâturidî'nin vesâyâ ve munâcâta dair eseri: Vesâyâ ve Münâcât.⁷²

⁶³ Mâturidî (Dr. Fethullah Huleyf), trc. a.g.e., s. 16. Bu eserin yazma nüshasının İstanbul Köprülü Ktp. 856 no da kayıtlıdır. (A. V. Ecer, a.g.e., s. 49.)

⁶⁴ Mâturidî (Dr. Fethullah Huleyf), trc. a.g.e., s. 16. Bu eserin kendisine ait olmadığı söylenmektedir.

⁶⁵ Kayseri Raşit Efendi ktp. de 497 no da kayıtlı bulunan bu eser, üzerindeki kayıttan anlaşıldığına göre Ebu Mansur Abdulkahir b. Tahir el-Bağdadî'ye aittir.

⁶⁶ Mâturidî (Dr. Fethullah Huleyf), trc. a.g.e., s. 16.

⁶⁷ Mâturidî (Dr. Fethullah Huleyf), trc. a.g.e., s. 16.

⁶⁸ Mâturidî (Dr. Fethullah Huleyf), trc. a.g.e., s. 16.

⁶⁹ Mâturidî (Dr. Fethullah Huleyf), trc. a.g.e., s. 16.

⁷⁰ Çeşitli nüshaları bulunan bu eser 500 varak (1000 sayfa) civarındadır. Büyük boy olduğundan 2000 normal sayfaya ulaşır. Nüshaları pek çoktur. Atif Efendi ktp. 76-77. Beşir Ağa, 9; Carullah, 47,48,49; Çorlulu Ali Paşa, 10; Halet efendi, 22; Hamidiye, 30,31; Laleli, 100,...., Geniş bilgi için bkz. Muhammed Eroğlu, a.g.e., s. 28 vd.; B. Topaloğlu, a.g.e., s. 128, dpn. No:42.

⁷¹ Yazma nüshaları:İstanbul, Şehid Ali Paşa ktp. No:2790/6. Diğeri ise İstanbul, Köprülü ktp. No:111/705 dedir.

⁷² Beş varaklık Farsça bir risaledir. İst. Fatih, ktp. 5426 noda ve Bursa, H. Çelebi ktp. 1187 noda bulunmaktadır.

Mâturidî'ye bunlar dışında bir takım eserler de nisbet edilmektedir. Fakat Mâturidî'ye nisbetleri belgeli değildir. "Te'vilâtü Ehl-i Sünne" veya "Te'vilâtü'l-Mâturidîyye fî Beyanı Usûli Ehlî's-Sünnet ve Usûli't-Tevhid" isimli tefsire dair eser de Mâturidî'nin eserleri arasında geçmektedir.⁷³

7- el-Mes'ûdî (Ali b. el-Hüseyn v.345-6/956-7)⁷⁴: Tarihçidir. Eserleri çoktur. Önemlileri şunlardır:

a- Murucu'z-Zeheb ve Ma'deni'l-Cevher fî Tahfi'l-Eşrâf ve'l-Mulûk.

b- et-Tarih fî Ahbâri'l-Umem Mine'l-Arap ve'l-Acem.

8- es-Semerkandî (İshâk b. M. İsmail, Ebu'l-Kâsım el-Hakim)v.l. 342-5/953-6⁷⁵ : Hanefî olup fakihdir. Eserleri: a- es-Sahâifü'l-İlâhiyye. b- es-Sevâdu'l-A'zam (Ehl-i İslâm'ın En Büyük Kalabalığı yani Cemaat veya Ehl-i Sünnet demektir).

9- es-Semerkandî (İbrahim b. M. el-Hakim, Ebu'l-Kasım v. 402/1011⁷⁶) : Fakih olup Hanefidir. Eseri: es-Sevâdu'l-A'zam.

10- Kâdî Ebu Bekr (M. b. Tayyib) el-Bakillânî (338-403/950-1012-3)⁷⁷.

⁷³ ez-Ziriklî, a.g.e., c. VII, s. 19; Kehhâle, a.g.e., c. XI, s. 300 ve Teftâzânî, Şerhu'l-Akaid(çev. S. Uludağ) s.30.

⁷⁴ Tam ismi:Ali b. Hüseyin b. Ali Ebu'l-Hasan el-Mes'ûdî olup Abdullah b. Mes'ûd'un soyundandır, ez-Ziriklî, a.g.e., c. IV, s. 277 de 16 eseri yazılıdır. Kehhâle, a.g.e., c. VII, s. 80. Beş eseri verilmektedir.

⁷⁵ ez-Ziriklî, a.g.e., c. I, s. 296 (İshak b. M.) maddesi; Kehhâle, a.g.e., c. II, s. 237. "İshak el-Hakim" (el-Kadî) maddesi. Burada (öl.342/953) olup sadece bir eserinin "es-Sevâdu'l-A'zam" kaydı var; Katip Çelebi, Keşfu'z-Zunûn, c. I, s. 1008 de iki eseri de var. es-Semerkandî'nin Mâturidî'nin talebesi olduğu bildiriliyor, bk. Teftâzânî, Şerhu'l-Akaid (çev. S. Uludağ) s. 30.

⁷⁶ Kehhâle, a.g.e., c. I, s. 91 "İbrahim el-Hakim" maddesi:es-Sevâdu'l-A'zam, Daru's-Saadet, Ahten matb. 220 sayfa, şerhi ile birlikte, İstanbul, ts. Eser 62 meseleden bahsediyor. Ayrıca bk Brockelmann, GAL, I, 174.

⁷⁷ Tam ismi:Kadî Ebu Bekr M. b. et-Tayyib b. M. b. Cafer b. el-Kasım el-Eş'arî'dir. İbn Hallikan, a.g.e., c. III, s. 400 (No:580); ez-Ziriklî, a.g.e., c. VI, s. 186; Kehhâle, a.g.e., c. X, s. 109. "Muhammed b. Tayyib (el-Bakillânî) maddeleri; İ. A. c. II, s. 258 (İstanbul 1949); Geniş bilgi için bkz. Doç. Dr. Şerafeddin Gölcük, Kelâm Açısından İnsan ve Fiilleri (Doçentlik tezi),

Basra'da doğdu, Bağdad'da yaşadı ve orada öldü. Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'den (260-324/873-936) sonra Sünnî kelâmı sistemleştiren sîmâ olarak karşımıza çıkmakta ve elli civarında eseriyle Sünnî inancın tam bir savunucusu olarak görülmektedir. Her meselede Eş'arî'nin izinden gitmemiş, bazı konularda kendine has görüşleri ortaya koyarak kendinden sonraki kelâmcılar üzerinde etkili olmuştur. Abbasi İslâm İmparatorluğuna bağlı, fakat fiilen ayrı bulunan Büveyhîler İran'da hakimdi. Hazır cevap olan Bakillânî, bu beyliğin en büyük devlet adamlarından olan Adudu'd-Devle (373/983) tarafından yapılan davete uyarak meclisine girmiştir. Bu meclisde zamanın Mu'tezile reisi olan el-Ahdâb (400-1/1010) ile kelâmî meseleler üzerinde münakaşada bulunmuştur. Adudu'd-Devle, oğluna Ehl-i Sünnet görüşünü öğretmesi için teslim ettiği Bakillânî'yi Bizans'a elçi olarak gönderdi. Bu sırada Bizans İmparatoru II. Basilus(h. 371-381/981-991) idi. Gidişi, siyasi, ilmî, ve dinî olduğu üzerinde kesinlik olmamasına rağmen Bizans İmparatoru'nun huzurunda Hıristiyan din adamlarıyla bir dizi dinî münakaşalar olduğu kesindir. "Ayın ikiye bölünüşü, Hz. İsa'nın Mesih oluşu" gibi konulardaki sorulara cevap vermiştir: Ayın ikiye bölünme mu'cizesi, Hıristiyanlıktaki gökten inen sofraya mu'cizesi gibidir. Her iki mu'cize arasında fark yoktur. yalnız hazır olanlar tarafından ve bölge halkı tarafından görülür. Tıpkı "ayın tutulması" anında olduğu gibidir. "Hz. İsa (A.S) Mesih kuldür" diyerek, O'nun ölüleri diriltmesi, hastaları, körleri iyileştirmesi, Allah'ın fiilleri ve takdiri ile olup, kulun olmadığını söylemiştir. Böylece mu'cizenin Hz. İsa'nın zatından ileri gelmediğini, açıklamıştır. Bakillânî; Hz. İsa'nın "İlâhî olanla insanî olan" olarak niçin birleştiriliyor? sorusuna "O, insanları helaktan kurtarmayı diledi" şeklinde cevap verilince şöyle dedi: "Katledileceğini, çarpmıya gerileceğini biliyor muydu? Yahudiye niçin güvendi? dedi. "Eğer, Yahudi'nin ne istediğini bilmiyordu" dersin ilahi olması batıl olur. İlah olması batıl olunca ilahın oğlu olması da batıl olur. "Eğer bu işe bilerek girdi dersin, o takdirde bu bir hakimin işi değildir. Zira hikmet belâya teslim olmaya engel olur." Bakillânî'nin bu sözleri üzerine toplantı hayret içinde dağıldı. Yine İmparator toplantıya Patrikle birlikte gelince tanışmadan sonra Bakillânî:

Patrik'e, "Aile ve çocuklarının ne halde olduğunu" sorunca orada bulunanların bu suali surat asarak karşılama ları üzerine "Evlilik ve çocuk yapmayı iyi karşılamıyor ve insanı böyle bir durumdan (Hıristiyanların bu mezhebinde olan din adamlarına evlenmek yasaktır) tenzih ediyorsunuz, oysa aynı şeyi Rabbiniz için yapmıyor, O'nun hakkında tenzihte bulunmuyor, O'na eş ve çocuk (Hz. İsa'yı) nisbet ediyorsunuz" diyerek Tevhid meselesinde İslâm İlâhîyâtı ile Hıristiyan Teolojisi arasındaki derin farka işaret etti.⁷⁸

Bakıllânî'nin isabetli görüş ve fikirleri yanında ileri sürdüğü bazı prensipleri, İslâm filozoflarının çok önem verdiği mantık ilmine aykırı olmuştur. Ayrıca "İn'ikâs-ı Edille"yi kabul etmesi (bir meseleyi isbat eden delilin çürüklüğü ortaya konuldu mu onun isbat ettiği mesele de gerçek olmaktan çıkar) de isabetli olmamış, Gazzâlî reddetmiştir.

Kadı Ebu Bekr el-Bakıllânî'nin eserleri pek çok olup tesbit edilen 55 kadardır. En önemlileri şunlardır:⁷⁹

a) Kitabu't-Temhîd fi'r-Reddi ala'l-Mülhide ve'r-Rafıda ve'l-Havâric ve'l-Mu'tezile⁸⁰: Kitabu't-Temhîd (كتاب التمهيد), kelâmıla ilgili en meşhur ve hacimli eseridir, matbudur.

b) Kitabu'l-İnsâf (كتاب الإنصاف): Akîdeye dair görüşlerinin vecîz bir hülasası mahiyetinde bir risaledir.⁸¹

c) Kitabu'l-Beyân Ani'l-Fark Beyne'l-Mu'cizât ve'l-Kerâmât ve'l-Hıyel ve'l-Kehânet ve's-Sıhr ve'n-Nârencât⁸²: Bu eser mu'cize konusunu nazârî plânda işleyen ilk eser olma durumundadır.

⁷⁸ Gölcük, a.g.e., s. 22-27 ve dn. (İbn Asakir, Tebyîn, s. 218-219 ve Kadı İyad, Tertip el-Medarik, s. 254-256 dan naklen ve özet olarak).

⁷⁹ Geniş bilgi için bkz. Gölcük, a.g.e., s. 42-48 ve daha önce bildirilen kaynaklar.

⁸⁰ Ayasofya (No:2201) ve Mustafa Atıf Efendi (No:1224) nüshaları esas alınarak ve Paris nüshasıyla karşılaştırılarak Richard J. McCorthy S.J. tarafından Beyrut, 1957 de neşredilmiştir; Gölcük, a.g.e., s. 42.

⁸¹ Bu eser M. Zahid Kevserî tarafından Darü'l-Kütübi'l-Mısriyye (No:723 İlmu'l-Kelâm) yazma nüshası tahkik edilerek (Kahire, 1949,1963) neşredilmiştir.

⁸² Tübingen'de M. A. VI, 92 nolu yazma nüshaları, R. J. McCorthy tahkik ederek Beyrut'da 1958 de neşretmiştir

d) l'câzü'l-Kur'an: Kur'an'ın i'câzı yönünden günümüze kadar yazılmış eserlerin en büyüğüdür.⁸³

e) el-İntisâr li Nakli'l-Kur'an⁸⁴: Kur'an'ın ismi, nakli, toplanması, mu'cize oluşu, yedi harf üzerine nazil oluşu gibi Kur'an'la ilgili konuları ele almaktadır.

f) Hidayetü'l-Müsterşidîn: Eksik olan nüshasının altıncı bölümü Nübüvvetle ilgilidir.⁸⁵

g) Menâkıbu'l-Eimme.⁸⁶

Sayıdığımız bu eserlerden başka Bakıllânî'nin, kayıp eserlerinin çeşitli eserlerde 46-47 kadarının ismi verilmektedir.⁸⁷

11- Ebu Bekir M. b. Hasan b. Fûrek (v.406/1015):⁸⁸

Mütekellim, müfessir, muhaddis, fakih, edip, ârif, usul-i fıkıh, vâiz, nahiv ve lügatçı olup Şafîî fakihlerindendir. Irak, Rey, Nisabur, Medine'de bulunmuş olan İbn Fûrek, pek çok münazaralar yapmıştır. Kerrâmî olanlarla şiddetli münakaşa ederek, onları reddetmiştir. Sünnî te'vil görüşünün sistemleşmesine hizmet eden İbn Fûrek'in 100 kadar eserinin kendisine ulaştığını, İbn Asâkir rivayet etmektedir:⁸⁹ Meşhurları şunlardır:

a) Müşkilü'l-Hadîs: Muhkem ve müteşabih konusunda bilgi vermektedir.

b) Risâletün fi İlmi't-Tevhid.

⁸³ Son baskısı S. A. Sakr tarafından tahkik edilerek (Kahire, 1954-1963 ve 1972) neşredilmiştir.

⁸⁴ İstanbul, Beyazıd Umum Kütüphanesi, No:18671/6. Aynı eserin Mısır İskenderiyye ktp. deki muhtasar nüshası Dr. M. Zağlül Selâm tarafından tahkik edilerek yayınlanmıştır (İskenderiyye,1971).

⁸⁵ Eserin pek çok sayfası telef olmuş, okunmayacak haldedir. Ezher ktp. No:342, Kahire. Bu eseri Abdullah Adevî (öl.459/1066) tekrar yazmıştır. Çelebi, Keşfu'z-Zunûn, c. I, sütun, 2042 ve İsfereyînî, Tebsir, (Kahire,1955) s. 174 de bu eserden söz edilmektedir.

⁸⁶ İkinci cüzden bir nüsha bulunmaktadır:Şam, Zahiriyye kütüphanesi.(Numarası:85;66 (Bd.2) No:1366/1947. Bu kitabın İmamet bahsi Temhîd (Kahire, 1366/1947) in sonunda (s.178-227) yer almaktadır. Bk. Keşfu'z-Zunûn, sütun 184 de zikrediliyor.

⁸⁷ Gölcük, a.g.e., s. 44 vd. da kayıp eserlerinin bir listesi verilmektedir.

⁸⁸ ez-Ziriklî, a.g.e., c. IV, s. 83 (sekiz eserinin ismini veriyor); İbn Hallikan, a.g.e., c. III, s. 402 (no:582); Kehhâle, a.g.e., c. IX, s. 208; İbn Fûrek el-Ensârî, el-İsfehânî diye meşhurdur; Gölcük, Kelâm Tarihi, s. 133-138.

⁸⁹ ez-Ziriklî, a.g.e., c. IV, s. 83.

12- el-Müfid, Ebu Abdillah M. b. M. b. en-Numân el-Bağdâdî el-Ukberî (v.413/1022).⁹⁰ Eserlerinden bazıları:

a- Evâilü'l-Makâlât fi'l-Mezâhibi'l-Muhtarât: Tebriz (1371/1951).

b- Tashihu İtikâdâti'l-İmâmiyye (Evâilü'l-Makâlât ile beraberdir.)

13- Ebu İshak İsfereyînî (Esferâyinî) (v.418/1027).⁹¹

Fıkıh ve Usûl âlimi olup Eş'arî'dir. Mu'tezile âlimleriyle münazaraları vardır.

14- İbn Sina (v.428/1037):⁹²

el-Kindî (v.252/866) ve Farabî(v.339/950) den sonra gelen ilahiyât ve İslâm filozofudur. Eserleri çok olup önemlileri şunlardır:⁹³

a- eş-Şifhâ.

b- en-Necât.

c- el-İşârât.

d- el-Kanun (=Kitabu'l-Kanun fi't-Tıp).

e- Hayy b. Yakzân.

f- Risâle fi'l-Kader.

g- et-Tayr (=Risâletü't-Tayr), ...vb.

15- el-Bağdâdî (Ebu Mansr Abdulkahir b. Tahir eş-Şafîi(v.429/1038):⁹⁴

⁹⁰ 413 Hicri Kamerînin milâdî karşılığı 1022 olur. 413 Hicrî Şemsi olursa Milâdî karşılığı 1033-4 olur. Faik Raşit Unat, Hicrî tarihleri Milâdî tarihlere çevirme kılavuzu, T. T. Kurumu Basımevi, Ankara,1959, 3. Baskı, s. 148.

⁹¹ Tam adı:İbrahim b. M. b. İbrahim b. Mihrân, Ebu İshak İsfereyînî. ez-Ziriklî, age., c. I, s. 59.

⁹² Tam ismi:Ebu Ali el-Hüseyn b. Abdillah b. Sina el-Hakim. Bkz. İbn Hallikan, a.g.e., c. I, s. 419-424 (No:182); Hilmi Ziya Ülken, "İslâm Düşüncesi II, İslâm Felsefesi Tarihi" İst. 1957, s. 206-207.

⁹³ en-Necat:Kahire, 1331/1913. el-İşârât ve't-Tenbihât, Süleyman Dünya nşr. Kahire, 1957-1960; Risale fi Marifeti'n-Nefsi'n-Natıka ,el-Fendî nşr. Kahire, 1934:Cavit Sunar, İslâm Felsefesi Dersleri, Ankara, 1967, s. 83-110; Hilmi Ziya Ülken, İslâm Düşüncesi, ist. 1995, s. 176-180.

⁹⁴ İbn Hallikan, a.g.e., c. II, s. 372-373 (No:365).

"Büyük İmâm", "Üstad", "Kelâmcıların Hücceti" gibi unvanlarla anılan et-Temimî el-Bağdâdî, Bağdâd'da doğmuştur. Horasan ve Nisabur da yetişerek on yedi ayrı ilim dalında hocalık yapacak duruma gelmiştir. İsfereîn'de hocası Ebu İshak İbrahim b. M. el- İsfereîni'den "Usûlü'd-Din" okumuş, İsfereîn'de vefat etmiş olan el-Bağdâdî'nin önemli eserlerinden bazıları şunlardır: ⁹⁵

a) Kitabu'l-Fark Beyne'l-Fırak ve Beyânu'l-Fırkati'n-Nâciyeti Minhum: ⁹⁶

Eserde "Sapık Fırkalar" ile Kurtuluşa Eren Fırkalar" arasındaki farklar anlatılarak gösterilmektedir. Hadîse göre 72 fırkaya ayrılan sapık fırkaları reddetmektedir.

b) Kitabu'l-İmân ve Usûluhu. ⁹⁷

c) Kitabu't-Tekmile fi'l-Hisâb. ⁹⁸

d) Kitabu Usûli'd-Din ⁹⁹: Onbeş mesele halinde açıklamaktadır ve 343 sayfadır.

16- İbnu'n-Nedim (M. b. İshak el-Bağdâdî v. 438/1047): ¹⁰⁰

Edip ve âlim olup Mu'tezilî ve Şîdir, denilmektedir. Ehl-i Sünnet, O'na "el-Haşeviyye", el-Eşâire (Eş'arîler) ise "Cebriyye"den idi diyorlar. Fakat genellikle şii değildi, denilebilir. Eserleri:

a) el-Fihrist. ¹⁰¹

⁹⁵ Kaynaklarda Ebu Mansur el-Bağdâdî'nin eserleri hakkında bilgi var: Doç. Dr. E. R. Fırlı tarafından "el-Fark Beyne'l-Fırak" adlı eseri "Mezhepler Arasındaki Farklar" adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir. Bk. Önsöz, s. 23-28; el-Kutbî, onyedinci eserinin, Supkî ise onbeş eserinin adını vermektedir. hayatı için bkz. el-Kutbî, Fevâtü'l-Vefeyât, c. I, s. 313-315 (Mısır, 1951); Supkî, Tabakâtü's-Şafîyye, (Kahire, 1324/1906) c. III, s. 238-242; İbn Asakir, Tebyinu Kizbi'l-Müfteri (Dimeşk, 1347/1928), s. 253-254; GAL. 1/1385, Supplementband (Supp), I/666-7; A. S. Tritton, Encyclopaedia of Islam (New Ed), c. I, s. 909; Gölcük, Kelâm Tarihi, s. 139-145.

⁹⁶ Bu eser üçü tahkikli, biri tahkiksiz olarak basılmıştır. Türkçe'ye Doç. Dr. E. R. Fırlı (Mezhepler Arasındaki Farklar, Kalem Yayınevi, İstanbul, 1979) tarafından çevrilerek kazandırılmıştır.

⁹⁷ "Kitabu Usûli'd-Din" adlı meşhur eseri olmalıdır. Carullah ktp. 2076 noda kayıtlıdır. İstanbul, 1928 de neşrolunmuştur.

⁹⁸ Supp. I/667; Lâleli ktp. No:2708; Keşfu'z-Zunûn, c. I, s. 471.

⁹⁹ Kitabu Usûli'd-Din, Matbaatu'd-Devle, I. baskı. İstanbul, 1928. "Usûlü'd-Din" adıyla tanınmıştır.

¹⁰⁰ Tam adı: M. b. İshak b. M. b. İshak, Ebu'l-Ferec b. Ebî Yakub en-Nedim. (el-Verrâk) diye de tanınır. Geniş bilgi için bkz. ez-Ziriklî, a.g.e., c. IV, s. 29; Kehhâle, a.g.e., c. IX, s. 41.

¹⁰¹ Gustal. Flugel nşr. Beyrut, 1964. Son baskısı, Mehmet Özdemir, Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul,

b) et-Teşbihât.

17- İbn Hazm (Ali b. Ahmed el-Endülüsî.v. 456/1064):¹⁰²

Aslen Farsî olup Kurtuba'da doğdu. Hafız, edip, muhaddis, mütekelim, usûl-u fıkıh ve tarihçi olup nahiv, lügat, şiir, tıp, mantık, felsefe ve diğer ilimlerde bilgindi.

Devrinin imamlarının reisi ve Endülüs'ün en âlim kişisi olup, pek çok kişi mezhebine (el-Hazmiyye = الحزمية) ye girmiştir. Fakih olup kitap ve sünnetten hükümler istinbat ediyordu. Endülüs'e göçen İbn Hazm, zahid olup Şafiî iken Zahirîyye mezhebine geçmiştir. Oğlunun rivayetine göre 400 cilt eser (80 bin yaprak) yazmıştır.¹⁰³ önemlilerinden bazıları şunlardır:

a- el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâu ve'n-Nihal¹⁰⁴: Dinler, Felsefeler ve mezhepler hakkında bilgiler verilmektedir.

b- el-Ahkâm li Usûli'l-Ahkâm: 8 cilttir.

18- İbn Abdilberr, Ebu Ömer Yusuf (v.463/1070):

En önemli eserleri: Muhtasarı Cemî' Beyani'l-İlm ve Fadlıh.¹⁰⁵

19- Ahmed b. Ali el-Hatib el-Bağdadî (v.463/1071):¹⁰⁶

Bağdâd'da ölen el-Hatib'in 100'e yakın eseri vardır. En meşhur eseri Tarih-i Bağdâd'dır.¹⁰⁷

1981.

¹⁰² Tam ismi:Ebu M. Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm b. Galib b. Salih b. Halef b. Süfyân b. Yezîd el-Farisî, el-Endülüssî, el-Kurtubî'dir. İbn Hallikan, a.g.e., c. III, s. 13 (No:421); ez-Ziriklî, a.g.e., c. IV, s. 254-255; Kehhâle, a.g.e., c. VII, s. 16 "Ali b. Hazm" maddesi.

¹⁰³ ez-Ziriklî, a.g.e., c. IV, s. 254-255:İbn Hazm 384-456/994-1064 yılları arasında yaşamıştır. Yirmibir kadar eserinin isimleri verilmektedir.

¹⁰⁴ I-V, Mısır, 1321/1903.

¹⁰⁵ 3. Baskı, Kahire, 1320/1902.

¹⁰⁶ Tam ismi:el-Hafız Ebu Bekr Ahmed b. Ali b. Sabit b. Ahmed b. Mehdî b. Sabit el-Bağdadî, el-Hatib diye tanınır. 392-463/1002-1071 arasında yaşamıştır. İbn Hallikan, a.g.e., c. I, s. 76 (no:33).

¹⁰⁷ Tarih-i Bağdâd (= Medînetü'l-İslâm) XIV c., Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyye, Beyrut, ts. Yaşadığı asra kadar, büyük islâm âlimlerinden bahseder.

20- Ebû Muzaffer İmâdüddin Tahir b. M. el-İsferâyînî(v. 471/1078):
En önemli eserleri: et-Tebîr fi'd-Din'dir.¹⁰⁸

21- İmamü'l-Haremeyn Ebu'l-Meâlî Abdulmelik el-Cüveynî (419-
478/1028-1085):¹⁰⁹

Nisabur'da doğmuş ve orada vefat etmiş olup el-Gazzâlî'nin hocalığını yapmıştır. Ömrünü Eş'arî kelâmını savunmakla geçirmiştir. Akli delillere, nakli ve semî deliller (müteşabih ve ahad ile zayıf hadisler)den daha çok önem vermiştir. Hatta Mu'tezililer kadar te'viller yapmışsa da, sonradan Selef mezhep ve akidesine dönmekle kurtuluşu bulmuştur.

Nisabur'un bir nahiyesi olan el-Cüveyn de doğmuş, sonra Bağdad'a göçmüş, sonra da Mekke ve Medine'ye gitmiş, buralarda dört yıl kalmıştır. Bu esnada ilmî sohbetlere, münazaralara katılması ve ders halkaları düzenlemesi sebebiyle kendisine, Mekke ve Medine'nin imamı anlamında "İmhâmü'l-Haremeyn" ünvanı verilmiştir.¹¹⁰ daha sonra da Nisabur'a dönerek Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün yaptırdığı "el-Medresetü'n-Nizhâmiyye" ye müderris olmuştur. En önemli eserlerinden bazıları şunlardır:

a) eş-Şamil fi Usulî'd-Din: Kelâma ait olup beş cilttir.

b) el-İrşâd: eş-Şamil'in düzeltilmiş ve kısaltılmışı olup kelâm tarihinde çok tesirli olmuştur.

c) el-İrşâdü fi'l-Kelâm.

d) Kıyâsü'l-Ümem fi'l-İmâme.

e) Kitâbü'l-Burhan fi Usulî'l-Fıkh

¹⁰⁸ "et-Tebîr fi'd-Din ve Temyîzü'l-Fırakı'n-Nâciyeti ani'l-Fırakı'l-Hâlîkîn" isimindeki bu eseri M. Zâhid b. el-Hasan el-Kevserî tarafından neşrolunmuştur. Kahire, 1359/1940.

¹⁰⁹ Tam ismi:Ebu'l-Meâlî Abdulmelik b. eş-Şeyh Ebi M. Abdullah b. Ebi Yakub Yusuf b. Abdîllah b. Yusuf b. M. B. Hayyuvеyye, el-Cüveynî'dir. Lakabı:Ziyau'd-Din olup İmâmü'l-Haremeyn diye tanınır. İbn Hallikan, a.g.e., c. II, s. 341-343 (No:351) onbir kadar eserinin ismi var; ez-Zirikfî, age., c. IV, s. 160, sekiz eserinin ismi var; Kehhâle, a.g.e., c. VI, s. 184:7 kadar da eserinin ismi var.

¹¹⁰ İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin kimliği, görüşleri ve eserleri için bkz. Gölcük, Kelâm Tarihi, (2. Baskı), s. 147-152.

f) Kitabü'l-Varâkât fi Usûli'l-Fıkh

g) Tefsiru'l-Kur'an

h) Telhisu't-Takrîb.

22- el-Pezdevî (M. b. M. b. el-Hüseyn b. Abdulkerim, Ebu'l-Yusr, Sadru'l-İslâm el-Pezdevî (421-494/1030-1100))¹¹¹:

Fakih ve kelâm bilginidir. Semerkand'da doğdu. Buhara'da öldü. En meşhur eseri "Usûlü'd-Din" dir. bu eser Prof. Dr. Şerafeddin Gölcük tarafından "Ehl-i Sünnet Akâidi" adı altında Türkçe'ye çevrilmiştir.¹¹²

C- ÜÇÜNCÜ DEVRE KELÂM BİLGİNLERİ VE KELÂMLA İLGİLİ ESERLERİ

(Hicrî V. Asır- Hicrî XIV. Asır = Milâdî 12.Asır – 20. Asır)

Bu devre, el-Gazzalî (505/1111) ile başlayıp 19. Yüz yılın sonuna kadar devam eder. Bu devirde yükselme, duraklama ve gerileme görülür.

1- Yükselme devri el-Gazzalî ile başlar. Hicrî 8. Asrın ortalarına kadar (750/1349) devam eder.

2- Duraklama ve gerileme devri¹¹³ ise Hicrî 8. Asrın ortalarından başlar,14. Asrın başına (H.751-1301);Milâdî ise 14.asrın ortalarından başlar,19.asrın sonlarına1350-1884) kadar devam eder. 1000/1592 tarihinden itibaren üç asır içinde, daha önce bazı konularını dahil ettiği "Kadim Felsefe (Yunan Felsefesi)" yerini "Batı Felsefesi"ne terk etmiştir.

¹¹¹ Tam ismi:M. b. M. b. el-Hüseyn b. Abdulkerim b. Musa b. Mücahid el-Hanefî el-Pezdevî'dir. Lakabı, el-Kadı es-Sadr (Ebu'l-Yusr)dur. Bir de kardeşi Ali el-Pezdevî (400-482/1010-1089)vardır. Ali b. M. b. el-Hüseyn b. Abdilkerim b. Musa b. İsa b. Mücahid el-Pezdevî (Ebu'l-Hasen, Fahu'l-İslâm):Fakih, akâid âlimi, muhaddis ve müfessirdir. Bkz. Kehhâle, a.g.e., c. VII, s. 192: Beş eserinin ismi var; kişiliği, eserleri ve görüşleri için bk. Gölcük, Kelâm Tarihi, s. 153-159.

¹¹² Ehl-i Sünnet Akâidi, Kayıhan Yayınları, no:10, İstanbul, 1980.

¹¹³ Hicrî 8., milâdî 14. Yüzyılın ortalarından başlayarak h.icri 14. , milâdî 20. Yüzyılın başına (750/1349-1319/1901) kadar yaklaşık 6 asır devam eden bu devire "Cem ve Tahkik devri" de denilmektedir. Bk. B. Topaloğlu, a.g.e.s.34.

Genel olarak bu devreye müteahhîrîn ilm-i kelâmı da denir. Müteahhîrîn ilm-i kelâmı, Gazzâlî ile başlamış er-Râzî ile mükemmel hale gelmiş, el-Amidi ile genişlemiş ve el-Beyzâvî ile de gayet gelişerek yükselmiş ve en güzel şekilde de amacına erişmiştir. Daha sonra da et-Teftâzânî, el-Cürçânî... gelerek aynı yolla çeşitli eserler vermişlerdir.

Bu devrede felsefe ile kelâmın birbirleriyle olan yakın ilgisi sebebiyle kelâm bilginleri ikiye ayrılırlar:

a) Kelâmî felsefeyi benimseyen bilginler: Mantık esaslarını kabul ederek kelâma dahil etmişlerdir. Yine bunlar tarafından felsefenin bazı konuları da kelâma konulmuş, açıkladıktan sonra İslâm akaidine uymayan yönleri çürütülmüştür. Çünkü felsefî konular incelenir ve işlenirken dinî naslardan hareket edilmiş, kelâmın metodundan ayrılmamıştır. Yani felsefe, kelâma konulurken; 1- İslâm Akâidine uymayan yönlerini çürütmek, 2- Felsefenin İslâm Akâidine muhalif düşmeyen taraflarından –asli meseleleri ispat ve izah meyanında- istifade etmek gayesi güdülmüştür. Bu yol müteahhîrîn-i Eş'arîyye (sonra gelen Eş'arîler)nin yoludur ki ilk ve önde geleni Hüccetü'l-İslâm el-Gazzâlî'dir.

b) Felsefe-i Kelâmiyye bilginleri: Usûl-i Felsefiyye ile Usûl-i Kelâmiyye'yi birleştirmişlerdir. Bu da kelâmî bir hüviyet taşımakta ise de "Kelâmî felsefe" den farklıdır. Çünkü burada hareket noktası "akıl" dir. Akıl, ilk plândadır. Aklı, hatadan koruyan nakil ikinci plânda olup onun süzgecinden geçmektedir. Nass'lara uymazsa, nass'lar te'vil edilmekte ve zorlayarak te'vilde ileri gidilmektedir. Mu'tezile bu yoldadır. Önde gelenleri ise Ebu Huzeyl ile Nazzâm'dır.¹¹⁴

Felsefenin önünde Mu'tezile, Mu'tezile'nin önünde Eş'arîyye vardır. Mu'tezile, felsefe ile Eş'arîyye arasındadır. Eş'arîyye de Mu'tezile ile Selefîyye arasındadır. Kudema-i Eş'arîyye Selefîyye'ye, müteahhîrîn-i Eş'arîyye ise felsefeye daha yakındır. Eş'arîyye: Ef'ali; Mu'tezile: sıfatı; Cehmiyye: isimleri;

¹¹⁴ İzmirli, İsmail Hakkı, Yeni İlm-i Kelâm (I-II cilt, İstanbul, 1341-1343/1922-1924), c . 1, s.88.

felsefe de bedenî (cismanî) haşrı inkar ederler.¹¹⁵ Bu durum başka bir ifade ile İslâm Tarihinde akâid sahasında meydana çıkan veya akaid konularıyla ilgilenen cereyanları Resûlullah'ın akide sünnetine en yakın olanından en uzak kalanına doğru bir sıralama şöyle yapılabilir: Selefiyye-Mutasavvife-Mâturîdiyye-Eş'ariyye (Mutekaddimîn-Müteahhürîn)-Mu'tezile-Felâsife (filozoflar).

Bu devrin önemli ve önde gelen kelâm bilginleri ve eserlerinden bazıları şunlardır:

1- Ebu Hamid M. b. M. b. M. b. Ahmed el-Gazzâlî, et-Tûsî, eş-Şafîî (450-505/1058-1111)¹¹⁶ :

Göbek adı	: Muhammed
Künyesi	: Ebu Hâmid Muhammed
Lakabı	: Gazalî veya Gazzâlî ¹¹⁷
Baba adı	: Muhammed Gazzâl
Doğduğu ülke	: İran
İli	: Horasan
İlçesi	: Tûs (Meşhed)
Köyü	: Gazala
Doğum Tarihi	: 450/1058
Vefatı	: 505/1111
Makberi (mezarı)	: Tûs'un Tabarân adı verilen yerdedir.

¹¹⁵ İzmirli, a.g.e., c. I, s. 89; Ebu'l-Yusr Muhammed Pezdevî (Çev. Doç. Dr. Ş. Gölcük), Ehl-i Sünnet Akâidi, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1980, s. 352-353.

¹¹⁶ GAL, Suppl. I. 744-756; (İhyanın mukaddimesi ve el-Munkız'ın tercemesinin önsözü); İbn Hallikan, a.g.e., c. III, s. 353-5 (no:560); ez-Ziriklî, a.g.e., c. VII, s. 22; Kehhâle, a.g.e., c. II, s. 266-9; İ. A. "Gazzâlî" maddesi. Bu eserlerde el-Gazzâlî ile ilgili bilgiler ve 31 kadar eserinin ismi verilmektedir. Ayrıca dipnot ve bibliyografyalarında: el-Gazzâlî ile ilgili kaynaklar, üç sayfaya kadar bilgi verilmektedir; Gölcük, Kelâm Tarihi, s. 163-176.

¹¹⁷ Gazzâlî 'ye "Gazzâlî Lakabının denilmesinin iki sebebi var: a) Kendisine Gazâlî lakabının verilmesi Tûs'un Gazala köyünde doğmuş olmasındandır. Gazalalı anlamına gelmektedir. b) Gazzâlî denmesi de babası Muhammed'in "Gazzâl-İplikci" oluşundandır.

Muhammed el-Gazzâlî âlim, fakih, mütekellim, filozof ve mutasavvıfıdır. el-Gazzâlî ile müteahhırîn ilm-i kelâmı başlar. İslâm âleminde felsefeyi durduran bu kelâmdır. Çünkü bu kelâm Yunan felsefesine, onun çeşitli mezheplerine ve metafizik meselelerine aralarındaki karşıt fikirleri cedel yoluyla meydana çıkararak ve İslâm akâidi ile de karşılaştırmak suretiyle yanlışlarını ortaya koyarak karşı durmuştur. Böylece hem aklî yönden hem de dinî yönden yanlışlarını bulduğu felsefenin dinle mukayese edilip ona rakip olabilecek bir ilm-i değer ve kıymet (kıymetli ve değerli bir ilim) olmadığını ortaya koymuştur. Yenilik taraftarları ve ehl-i bid'at'a karşı koyabilmek amacıyla Yunan felsefesini İslâm âleminde yaymışlardır. İslâmî fikirleri Yunan felsefesi sahasına yaklaştırmak isteyen Farâbî, İbn Sinâ ve benzerlerinin felsefeleri ise, Yunan felsefesinin görüş, düşünüş ve fikirlerini bazı değişikliklerle hidâyet dairesine almak¹¹⁸ suretiyle İslâmî fikirleri felsefi sahaya yaklaştırmak idi. Fakat bu felsefi akıma karşı gelip onun yanlışlarını tek tek bulup çıkararak ve kendi metodlarıyla ortaya koyan müteahhırîn ilm-i kelâmcısı el-Gazzâlî'dir. Eş'arî kelâmcısı olan el-Gazzâlî'nin orijinal fikirleri vardır. Kelâma getirdiği ve kabul ettiği yeniliklerden bazıları şunlardır:

a) Mantık esaslarını kabul etti ve Aristo mantığının dine aykırı olmadığını isbat etti. Hatta "Mantık bilmeyenin ilmine itimad edilmez" dedi.

Gazzâlî'ye kadar mantık esasları kabul edilmediği (Bakillânî ve Ebu'l-Meâlî) gibi okumak bile bazı bilginlere göre yasaktı.

b) İnikâs-ı Edille'yi (yani var olduğu iddia edilen bir şeyin delille isbat edilememesi o şeyin batıl olduğunu gösterir) reddederek eski kelâmcılara muhalefet etti.

c) Dine aykırı olan felsefî fikirleri kelâmın konusuna aldı. Aldığı yirmi meseleden on yedisinde filozofların hataya düştüklerini söyledi.¹¹⁹

¹¹⁸ Felsefî fikirleri İslâmî fikirlerle uzlaştırmak için çalışan ve bu konuda birtakım fikirler ileri süren Felsefeyi, bilhassa Aristo felsefesini benimseyen bu kimselere (Farâbî, İbn Sinâ gibi) "İslâm Filozofları" adı verilmektedir.

¹¹⁹ el-Gazzâlî, el-Munkız Mine'd-Dalâl (Talik:M.M.Câbir), Mektebetü'l-Cündî, (Kahire ts. 135 sayfa), s. 28 (çev.A.S.Furat: Dalâletten Hidâyete, İstanbul, 1972, s. 42-43): Gazzâlî, Tehâfütü'l-Felâsife (= Filozofların, sürçmesi veya Filozoflara Cevap:Çev. Akif Nuri), ist. ts, s. 95-96.

Bu konuda el-Gazzâlî, daha öncekileri gibi, yani felsefeyi tümüyle reddetmek ve okumak haramdır veya felsefenin her söylediği gerçektir, şeklinde peşin hükümlerle hareket etmedi. Filozofları tekfir ettiği noktalar şunlardır:

1- Âlem'in Kıdemi: İslâm filozoflarına göre kâinât yani âlem yaratılmamıştır ışığın güneşten çıktığı gibi sudur etmiştir. Böylece âlem ezeldir, başlangıcı yoktur. zaman bakımından kadimdir.¹²⁰

2- Allah'ın cüz'iyâtı bilmediği: İslâm filozoflarına göre: Allah (C.C.), küllileri bilir, fakat cüz'ileri bilmez. İnsanlar konuşurlar, yürürler (bu küllidir), Allah bunları bilir. Fakat şu anda benim ne konuştuğumu nerede yürüdüğümü bilmez (çünkü bu cüz'idir). Sadece genel kanunları bilir.

3- Haşr'ın cismânî olmayacağı: Yine İslâm filozoflarına göre cismânî ve bedenî bir haşr yoktur. Gerçi âhiret denilen ikinci hayat vardır. insan öldükten sonra ruh yaşamaya devam eder. Ama eski bedenine bir daha dönmez. Kıyamette bedenler, eski ruhlarıyla birleşmez; haşr cismani değil, ruhani ve mânevîdir. Âhirette haz duyacak veya elem çekecek olan beden değil ruhtur. Kısaca: Ölümden sonra tekrar diriliş vardır. fakat bu tekrar diriliş cismen ve bedenlen olmayıp rûhen olacaktır. (Diğer bazı ilâhiyat filozofları ise dirilişin aklı olacağını ileri sürerler.)¹²¹

Kelâmcı olduğu kadar fakih ve mutasavvıf olan el-Gazzâlî'nin bunlar dahil pek çok ilim dallarında eserler vermiştir. Kelâmla ilgili eserlerinden bazıları şunlardır:

a- el-İktisad fi'l-İtikad (İtikad'da Orta Yol)¹²²

¹²⁰ Başka bir deyişle: "Âlem, Allah gibi ezeli ve kadimdir." Âlem, gerçi nizamını ve hareketini Allah'tan almıştır, ama âlemin esas maddesi (heyula) O'nun tarafından yaratılmıştır. Bu madde ezeldir.

¹²¹ el-Gazzâlî, Tehâfütü'l-Felâsife, s. 307-313; el-İktisad fi'l-İtikad (çev. Dr. Kemal Işık:İtikatta Orta Yol), s. 188-189; el-Munkız Mine'd-Dalâl (Çev. Doç. Dr. Ahmed Suphi Furat) s. 42-43. Daha önceki din alimlerinin hemen hemen hepsi; daha sonraki alimlerin bir kısmı da aynı görüştedirler. Ancak el-Gazzâlî daha sonra yazdığı "el-Maznun" "Faysalatu't-Tefrika" gibi eserlerinde tekfirden yana değildir. İşi Allah'a havale etmekte tekfirin çok zor ve tehlikeli olduğunu bildirmektedir. İslâm filozofları da hiçbir zaman açıktan açığa Allah'ı, Kur'an'ı, Peygamberi ve İslâm'ı inkâr etmemişlerdir.

¹²² el-Gazzâlî el-İktisad fi'l-İtikad, (çev. Dr. Kemal Işık, İtikad'da Orta Yol), Ankara Üniversitesi, İ. F. Yayınları no:90, Ankara 1971. Başka tercemeleri de vardır. Arapça metni, Dr. İ. Çubukçu

Eser giriş ve dört kısmından ibarettir. Giriş kısmı: Kelâm ilminin önemi, farz-ı kifaye olması ve kitabın metodu hakkındadır. Birinci kısım: Allah'ın zatı, İkinci kısım: Allah'ın sıfatları, Üçüncü kısım: Allah'ın fiilleri Dördüncü kısım: Hz. Muhammed'in nübüvveti, dini hükümlerin tasdiki (ahiret ve ahvali dahil), imâmet ve tekfiri vacib olan fırkalar hakkındadır.

b) Kitabı Kavâidu'l-Akâid (İhyâu Ulumi'd-Din isimli eserin birinci bölümü)¹²³: Kelâm ile ilgili olan bu kısım dört fasıldır. Birinci fasılda: Ehl-i Sünnet akidesinden bahsedilmektedir. İkinci fasılda: İtikad'ın derecelerinden bahsedilmektedir. Üçüncü fasılda: Dört rükün vardır: 1- Allah'ın zatı, 2- Sıfatları, 3- Fiilleri, 4- Semiyât, Dördüncü fasılda: 1- İman-İslâm, 2- İmanın artması ve eksilmesi, 3-"İnşallah ben mü'minim" sözü gibi üç meseleden bahsedilmektedir.

c) Tehâfütü'l-Felâsife¹²⁴

Eserin tamamının ve bir kısmının Türkçe'ye tercüme yapılmıştır. Gazzâlî'nin bu eserine sonra gelen filozof İbn Rüşd tarafından, felsefî görüşleri ve Farâbî ile İbn Sinâ'yı müdafa eden "Tehâfütü Tehâfütü'l-Felâsiye" adlı eserini yazmıştır. Daha sonraları ise Fatih Sultan Mehmed devri âlimlerinden Hocaşâde diye bilinen Bursalı Mustafa b. Yusuf (893/1488) da padişahın emri ile üçüncü bir tehafüt kaleme almıştır. Bu eser, önce yazılan iki tehafütü muhakeme maksadıyla yazılmıştır. Eser 22 bölümden meydana gelmiştir. Hocaşâde Gazzâlî'nin haklılığına meydan getirmiştir.¹²⁵ Dr. Mubahat Türker tarafından "Üç Tehâfüt Bakımından Felsefe ve Din Münasebeti" adıyla doktora tezi olabilecek şekilde araştırma yapılmıştır.¹²⁶

ile Dr. Hüseyin Atay tarafından 1962 de Ankara da neşredilmiştir.

¹²³ el-Gazzâlî, İhyâu Ulumi'd-Din (Abdurrahim b. el-Hüseyin el-İrakî tarafından zeyledilmiştir), I-V cilt, Kahire ,1967 : Kavâidu'l-Akâid, c. I, s. 123-169 sayfaları arasındadır.

¹²⁴ el-Gazzâlî, Tehâfütü'l-Felâsife, İst. Üniv. Ktp. Nr. 4213 de yazma nüshası vardır. Süleyman Hasib tarafından tam tercemesi yapılmıştır. Ayrıca Süleyman Dünya tarafından (Mısır, Daru'l-Maarif, ts.) neşredilmiştir. Akif Nuri müstear adıyla yapılan terceme, diğer iki tehâfüt'den de pasajlar almıştır. İstanbul, Fatih Yayınevi Matbaası, ts. I c. 233 s.

¹²⁵ Her üç eser bir arada basılmıştır. Mısır, 1321/1903.

¹²⁶ Ankara, Tarih Kurumu Basımevi, 1956.

d) *Ilcâmü'l-Avâm An İlmi'l-Kelâm*:¹²⁷ Kelâm ilminin halk için faydalı olmadığını, onu ancak kültürlü kimselerin okuması gerektiğine işaret eder,...

e) *el-Hikmetü fi Mahlukatillahi Azze ve Celle*:¹²⁸ Allah'ın varlığı, birliği ve kemâl sıfatlarından bahseder.

f) *el-Risâletü'l-Kudsiyye fi Kavâidi'l-Akâid*.

g) *Fedâihu'l-Bâtıniyye*:¹²⁹ İslâm için varlığını çok tehlikeli gördüğü Batıniyye'nin iç yüzünü ortaya çıkarmak için yazdığı anlaşılın eserin sekizinci babını (eser on babdır) Batıniyye'nin tekfirine (s. 146-168 arası) ayırmıştır.

h) *Faysalatü't-Tefrikâ Beyne'l-İslâm ve'z-Zendaka*¹³⁰: Küfürle iman arasındaki sınırı tesbit etmek ve müsamaha anlayışını hakim kılmak için yazmıştır.

ı) *el-Munkız Mine'd-Dalâl (Dalâletten Hidâyete)*¹³¹: Eserde: safsata ve ilimlerin inkarı, hakikati arayanların sınıfları, felsefenin gayesi, feylesofların sınıfları, ilimlerin çeşitleri, tâlimiye mezhebi, sofilerin yolu, nübüvvetin hakikati ve insanların ona muhtaç oluşları ile tedrise tekrar başlaması ile ilgili konulardan bahsetmektedir.

j) *el- Mustesfâ Min İlmi'l-Usûl*:¹³² Gazzâlî Kelâm ilmini bu eserinde öğmektedir.

¹²⁷ Kahire, 1309/1891, İstanbul, 1287/1870.

¹²⁸ Mısır, 1903. Bu kitap, Mürsel Sıradağ tarafından "Hayvanlar Alemi" adıyla Türkçe'ye terceme edilmiştir.

¹²⁹ Abdurrahman Bedevi neşri. Kahire, 1964. Bu eser Kitabı Fedâilü'l-Mustazhiriyye veya Kitabı Fedâilü'l-Mustazhirî diye de adlandırılır. Leiden, 1916 baskısı var.

¹³⁰ Mısır, 1901. Bu eser "İslâm'da Müsamaha" ismiyle S. Uludağ tarafından (İstanbul, 1972) terceme edilmiştir.

¹³¹ Bu eser, Hilmi Güngör tarafından terceme edilmiştir. İstanbul, 1948 M. E. Basımevi, 78 s. Yine bu eser: "Dünya Edebiyatından Seçmeler" serisinde, Ankara, 1960 da tekrar çıkmıştır. Ayrıca bu eser: 1287/1870 ve 1303/1885 İstanbul'da; 1303/1885, 1309/1891 ve 1316/1898 de Mısır da; 1352/1933 de Şam'da; miladî 1891 de Bombay'da; yine miladî 1842 de ise Paris'te basılmıştır. Ayrıca Türkçe tercemeleri pek çoktur. Doç. Dr. Ahmed Suphi Furat tarafından "Dalâletten Hidâyete" adıyla çevirerek Şamil yayınevi İstanbul 1972 ve 1978 de basılmıştır.

¹³² I-II cilt, Bulak 1322/1923 daha sonra da Mısır 1356/1937 de basılmıştır.

k) el-Maksadu'l-Esnâ Şerhi Esmâi'l- Lâhi'l-Hüsnâ.¹³³

l) Akidetu Ehli's-Sünne.¹³⁴

m) Mi'yarü'l-İlm: ¹³⁵ Mantıkla ilgili olup akli deliller yolu ile elde edilecek ilimde mantığın mihenk (taşı) olduğunu (adıylada) bildirmektedir.

n) Mehakku'n-Nazar: ¹³⁶ Mantıkla ilgili bir risaledir.

o) Fi'l-Va'z ve'l-İtikat: ¹³⁷ Üç sayfası itikadla ilgilidir.

p) Makâsıdu'l-Felâsife: ¹³⁸ Mantık-İlahiyat ve tabiat konularından geniş olarak bahsedilmektedir... vs. gibi; Ayrıca: İhyâ, Âdâbu's-Sûfiyye, el-Edebü fi'd-Din, Kur'an Hülâsâtü't-Tesânif (aslı Farsça), ed-Dürretü'l-Fâhire; Mişkâtü'l-Envâr, el-Mürşidü'l-Emin (İhyâ'nın telhisi, Mısır, 1341/1922), Minhâcu'l-Abidîn, Mizânu'l-Amel, Kimyau's-Saâde (aslı Farsça'dır.), Esrârü'l-Hacc, el-Vecizu fi'l-Furû, el-Menhûl, el-Müntehâ fi İlmi'l-Cedel, el-Hülâsa; el-Basit (bulunamıyor),... gibi birçok eserleri de vardır.

2- Meymun b. Muhammed Ebu'l-Mu'in (Ebu'l-Maîn) en-Nesefî el-Hanefî [418/1027-508/1114(5)]: ¹³⁹

Mütekellim, fakih; usul-ı fıkıh, tefsir ve hadis âlimi olup Mâturidîyye mezhebine, kurucusundan sonra en çok hizmet edendir. Nesefîyye ailesindedir. Semerkand'lı olup Buhârâ'da yaşamıştır.

Bakillânî ve Gazzâlî'nin Eş'arî'ler arasındaki yeri ne ise Ebu'l-Mu'in'in de Mâturidî'ler arasındaki yeri aynıdır. Birçok ilim adamının yetişmesine etkisi olmuştur: Sabûni (v.580/1184) gibi. Eserleri çoktur bazıları şunlardır:

¹³³ Bu eser Mısır 1322/1923 de basılmıştır.

¹³⁴ İskenderiye de basılmıştır , ts.

¹³⁵ Miyaru'l-İlm, Süleyman Dünya neşri, Mısır, 1961.

¹³⁶ Mehakku'n-Nazar fi'l-Mantık, Muhammed Bedreddin neşri, Beyrut, 1966.

¹³⁷ Mısır, 1319/1901, İtikad kısmı, s. 89-91.

¹³⁸ "Mukaddimetu Tehâfütü'l-Felâsife el-Müsemmâtu Makâsıdu'l-Felâsife" olan bu eseri tahkik edip nesreden: Dr. Süleyman Dünya, Daru'l-Maarif, II. baskı, Kahire, ts.

¹³⁹ Tam ismi: Meymun b. M. b. M. b. Ma'bed b. Mekhûl en-Nesefî, el-Hanefî (Ebu'l-Maîn veya Ebu'l-Mu'in)dir. Geniş bilgi için bkz. ez-Ziriklî, a.g.e., c. VII, s. 341, Hayatı ve sekiz eserinin ismi var; Kehhâle, a.g.e., c. XIII, s. 66 "Meymun en-Nesefî" maddesi. Hayatı ve beş eserinin ismi var. bu eserlerde vefatı 508/1115 dir; İ. A. "en-Nesefî" maddesi (c. IX, s. 199) ; Brockelmann, GAL, I/46 veya c. I, s. 427 vd.; Gölcük, Kelâm Tarihi, s. 177-183.

a) Tebsirat'ul-Edille¹⁴⁰:Klasik Kelâm kitaplarının tertip ve düzenini taşır. Mâturidî'nin eserlerinden sonra en ihatalı, en geniş ve en ciddi eserdir. Bu eserde: İlim ve varlık- Allah'ın varlığı, birliği ve sıfatları- Rü'yetullah-Nübüvvet-Ahret ve Ahvâli- İmâmet... gibi konulardan bahsedilmektedir.

b) Bahru'l-Kelâm: ¹⁴¹Kelâm'ın pek çok konularına temas etmektedir.

c) et-Temhîd li Kavâidi't-Tevhid: ¹⁴² Kısa bir akâid kitabıdır. Şerhin adı et-Tesdîd'dir.

Nesefî ailesiyle ilgili, fakat yaşadıkları asır ayrı olanlar ise şunlardır:

3- Ömer b. Muhammed en-Nesefî (461/1068-537/1142): ¹⁴³ Künyesi: Ebû Hafs'dır. Lakabı: Necmu'd-Din, eş-Şeyh, Sırâcu'd-Din, Fakihu'l-Hanefî,...dir.

O, Hanefî olup Tarih, Edebiyat, Tefsir ve Kelâm'da âlimdir. Neseft'e doğdu, Semerkand'da öldü: 100 kadar eserinin olduğu bildirilmektedir.

En önemli eserleri şunlardır: ¹⁴⁴

a) Akaidü'n-Nesefî veya Metnu'l-Akâid: Teftâzânî tarafından yapılan şerhi (Şerhu'l-Akâid) çok meşhurdur. ¹⁴⁵

¹⁴⁰ Tebsiratu'l-Edille'nin yazma nüshası. İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi 2907 numarada olup 243 varaktır. Başka yazmaları da vardır. Konya Yusuf Ağa Ktp. 5296 noda da vardır. Çok geç basılmıştır:Ebu'l-Mu'in Meymun b. Muhammed en-Nesefî (Tekhidli Nesir):Hazırlayan:Prof. Dr. Hüseyin Atay, Ankara, 1993. Sadece birinci cildi çıkmıştır. 77 sayfası Türkçe, 626 sayfası Arapçadır. Tam olarak:Tebsîretü'l-Edille fi Usûli'd-Din (Alâ Tarikâtâtî'l-İmâm Ebi Mansur el-Mâturidî), Tahkik ve Ta'lik:Claude Salamé, I-II c. Dimeşk, 1993, I. cilt:538+3=541 sahifedir. İkinci cilt devamıdır. Toplam 912+99=1011 sayfadır.

¹⁴¹ Konya, Yusuf Ağa Kütüphanesi, 5080 numarada kayıtlıdır. Meşriku'l-İrfan Matbaası, Kahire, 1329/1911, Büyük boy 58 sayfadır. Aynı nüshanın Türkçe'ye iki tercemesi vardır. İsmail Uca tarafından çevirileni sonradandır.

¹⁴² Kehhâle,a.g.e., c. XIII., s. 66.

¹⁴³ Tam ismi:Ömer b. M.b. Ahmed. b. İsmail b. Ali b. Lokman'dır. Künyesi Ebû Hafs'dır. Nesefti:ez-Zirikli, a.g.e., c. v. s. 60: On iki eserinin ismi ve hayatı var; Gölcük, Kelâm Tarihi, s.185-190; Hüdaverdi Adam, Necmu'd-Din Ömer en-Nesefî (Basılmamış Y. Lisans Tezi, Konya 1987), s. 18 ve dv.

¹⁴⁴ Brockelmann, GAL, c.I, s.428; İslâm Ansiklopedisi. c.IX, s. 199.

¹⁴⁵ Bu eser, S. Uludağ tarafından 87 sayfa önsözle birlikte Türkçe'ye çevrilmiştir. Ayrıca bir çok tercemeleri vardır:Bk. Süleymaniye Ktp. nr:2198; Giriitli Sırrı Paşa (öl. 1315/1895) Şerh ve Haşiyeleriyle "Nakdu'l-Kelâm fi Akâidi'l-İslâm" adıyla neşretmiştir.

b) Risâle fi'l-Fırakı'l-İslâmiyye.¹⁴⁶

4- Burhaneddin en-Nesefî (v.687/1289): Hanefî ve Mâturidî âlimlerindedir.

Eserleri içinde Kelâm ile ilgili en meşhuru Akâid-i Nesefiye (Akâidü'n-Nesefî) dir. Tebsîretü'l-Edille'nin bir fihristi mahiyetindedir. Bu eser hakkında: Katib Çelebi, Keşfu'z-Zunûn;¹⁴⁷ et-Teftâzânî, Şerhu'l-Akâid Mukaddimesi,¹⁴⁸ İslâm Ansiklopedisi¹⁴⁹ ve Bağdatlı İsmail Paşa (v.1339/1920), Hediye-yetü'l-Arifîn¹⁵⁰ de bu eserin Ömer Nesefî'ye ait olduğunu söyler. Halbuki Abdülhayy el-Lûknevî (v.1304/1887), el-Fevâidü'l-Behiyye (s. 80-130) sinde, Zûrkânî (v.1122/1710), nin "Şerhu'l-Mevâhib"inden naklen: Nesefî Akâidi yani "Akâidü'n-Nesefî"nin Ömer Nesefî'ye değil Burhaneddin en-Nesefî'ye ait olduğunu söyler.¹⁵¹

5- Ebu'l-Berekât en-Nesefî (v.710/1310):¹⁵² Hanefî olup, fakih, usûl-i Müfessirîn âlimi ve mütekellimidir. Ceyhun ile Semerkand arasında bulunan Nesefîlidir. Esbahan (İsfahan) yakınlarındaki İzic'de öldü.

Daha çok müfessir olup, kelâm ile ilgili en önemli "Umdetü'l-Akâid"dir. Bu eserini hem yazmış, hem de "el-İ'timâd"¹⁵³ ismiyle şerh etmiştir. Fakat basılmamıştır. "Medârikü't-Tenzil ve Mekâiku't-Te'vil" isimli tefsire ait olan bu eseri pek kıymetli olup meşhurdur.¹⁵⁴

¹⁴⁶ Brockelmann, GAL, c. I, s. 428.

¹⁴⁷ Katib Çelebi, Keşfu'z-Zunûn, c.II, s.45.

¹⁴⁸ et-Teftâzânî, Şerhu'l-Akâid (çev. S.Uludağ). s. 31.

¹⁴⁹ İ. A. c. IX. s. 199.

¹⁵⁰ Bağdatlı İsmail Paşa, Muhammed Emin, Hediye-yetü'l-Arifîn, Esmâü'l-Müellifîn ve Asâru'l-Musannifîn (I-II cilt, İst. 1951-1955), c. I. s. 783.

¹⁵¹ B. Topaloğlu, a.g.e. s. 130; Gölcük, Kelâm Tarihi, s.186.

¹⁵² Tam ismi; Abdullah b. Ahmed b. M. en-Nesefî, Ebu'l-Berekât Hafizuddin:Bkz. ez-Ziriklî, a.g.e., c. IV, s. 67:Hayatı ve sekiz eseri var; Kehhâle, a.g.e., c. VI, s. 32:Hayatı ve beş eseri var.

¹⁵³ Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed, el-İ'timâd fi'l-İtikâd, Fatih Ktp. Nr. 3083 ve 3085.

¹⁵⁴ "Medârik" Tefsiri üç cildir.

6- Muhammed b. Abdulkerim Ebu'l-Feth eş-Şehristânî (467/1075-548/1153):¹⁵⁵ Şafîî ve Eş'arî'dir. Fakih, hakim, mütekellim, islâm filozofudur. Kelâm ilminde imâm olup lakabı "el-Efdâl" dir. Havârizm ve Nisabur arasındaki "Şehristan" da doğdu. Gerçi bu şehir isminde ayrı ayrı üç şehir vardır. Büyük âlimlerden ders aldıktan sonra Bağdat'a göçtü. Vaaz etti, Nisabur'da hadis dinledi ve bunları yazdı. Sonra tekrar memleketine döndü.

Eserleri çoktur. Önemlilerinden bazıları şunlardır:

a) Nihâyetü'l-lkdâm fi İlimi'l-Kelâm¹⁵⁶ (veya Nihayetu'l-Akdam fi İlimi'l-Kelâm)

b) el-Milel ve'n-Nihal:¹⁵⁷ Mezhepler tarihine ait bir eserdir. Kelâm fırkalarından da bahseder. Osmanlılar döneminde Nuh b. Mustafa Konevî (1070/1659) tarafından Türkçe'ye terceme edilmiştir.¹⁵⁸

c) El-Musaraatu'l-Felâsife: İbn Sinâ'yı çeşitli eserlerindeki kelâm konularını ele alarak itiraz halinde inceler, çelişkilerini ortaya koyar.

7- er-Ragıb el-İsfehânî Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed (502/1108-565/1169): Müfessir ve Mütekellimdir.

Eserlerinden en meşhuru: el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'an'dır. Bu eser dinî terimlerin manalarını ayet ve hadislerle vermektedir.¹⁵⁹

8- İbn Asakir, Ebu'l-Kasım Ali b. el-Hasan Hibetullah(v.571/1175): En önemli eseri: Tebyînü Kezibi'l-Müfteri firmâ Nüsibe ile'l-İmam Ebi'l-Hasan el-Eş'arî¹⁶⁰

¹⁵⁵ İbn Hallikan, a.g.e., c. III, s. 403 (no:583); ez-Ziriklî, a.g.e., c.VI., s. 215; Kehhâle, a.g.e., c. X, s. 187. Bu kaynaklarda hayatı ve eserleri hakkında bilgi var. H. 479-549 da yaşadığı kaydı var. Gölcük, Kelâm Tarihi, s. 191-202.

¹⁵⁶ London, 1934.

¹⁵⁷ Tahkik, Abdulaziz Muhammed el-Vekil, III cilt : 202+222+115 sahıfe, Kahire, 1968.

¹⁵⁸ İ. A. "Şehristânî" maddesi; Gölcük, Kelâm Tarihi, s. 193.

¹⁵⁹ Kahire, 1324/1906.

¹⁶⁰ el-Kudsi nşr. Dimeşk, 1347/1928 ve Beyrut, 1979 baskısı da var.

9- Ferganalı Sıracuddin Ali b. Osman el-Üşî (v.575/1179): Meşhur "Emâlî Manzumesi" vardır. Mâturidî kelâmına dair yazılmış ilk manzum eser olarak bilinir. Altmışaltı beyittir. Şerh edilip tercüme edilmiştir.¹⁶¹

10- Ahmed b. Mahmud es-Sabûnî veya Nureddin es-Sabûnî (v.580/1184):¹⁶² Hanefî ve Mâturidî olup Buhârâ'da doğmuş ve orada ölmüştür. Sabun imal ettiği veya sattığı için "es-Sabûnî" denilmiştir. Mâturidî ve Ehl-i Sünnet'i müdafaa etmiş, münazaralarda bulunmuştur. Fahreddin er-Râzî (v.606/1210) ile yaptığı münazara pek meşhurdur.¹⁶³ Mâturidî ve Ebu'l- Mu'in Neseî' den sonra Hanefî akâidinin üçüncü önemli şahsiyetidir.

En önemli eserlerinden bazıları şunlardır: ¹⁶⁴

a) el-Muntaka¹⁶⁵: Peygamberlerin masumiyetlerinden bahseder. Fâhru'd-Din er-Râzî'nin aynı konudaki İsmetu'l-Enbiyâ isimli eserinden daha hacimli ve tatmin edicidir.

b) el-Kifâye¹⁶⁶: Kelâmın konularından başka kelâm ilminin diğer İslâmî ilimler arasındaki üstün yerini ve kelâm ilmine yapılan itirazları cevaplandırır. Sonra da "İlm" in çeşitli tariflerini verir. Mukaddime kısmında "el-Kifâye fi'l-Hidâye" olarak isimlendirir.

¹⁶¹ Katip Çelebi, Keşfu'z-Zunûn, c. II, s. 1349-1350; Zeyl, c. II, s. 233-234; Ayrıca: M. Şerafeddin Yalıtıkaya, Türk Kelâmcıları, Daru'l-Funûn, İ. F. Mecmuası, 1932. Sy. 23. S. 4, 116-175; Kâmus Mutercimi Ahmed Asım (1235/1819) tarafından Türkçe "Şerhu Merâhi'l-Maâlî fi şerhi'l-Emâlî, İst. 1266/1850, 222 sayfadır. B. Topaloğlu, a.g.e., 132; Durmuş Özbek, el-Üşî ve Kesidetü'l-Emâlî, S. Ü. İ. F. Sy. 5, 1994, s. 261-308.

¹⁶² Tam ismi: Ahmed b. Mahmud b. Ebi Bekr Nureddin es-Sabûnî el-Buhârî. Künyesi Ebu Muhammed'dir. Hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. ez-Ziriklî, a.g.e., c. I, s. 253; Kehhâle, a.g.e., c. II, s. 171; İ. A. ilgili madde; es-Sabûnî, Mâturidiyye Akaidi, çev. B. Topaloğlu, s. 19-30; Gölcük, Kelâm Tarihi, s. 203-212.

¹⁶³ Bk. er-Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer, Münâzarâtü'r-Râzî (Haydarabad 1355/1936), s. 7-14.

¹⁶⁴ Diğer kaynaklardan başka ayrıca bkz. es-Sabûnî, Mâturidiyye Akaidi, çev. B. Topaloğlu, s. 25-35.

¹⁶⁵ Bu eser: Şeyh Ebu'l-Hüseyn M. b. Yahya el-Beşâğarî'ye ait "Keşfu'l-Ğavâmid fi Ahvâlî'l-Enbiyâ" adlı kitabın bir muhtasarıdır, (Lâleli ktp. nr. 2426).

¹⁶⁶ Lâleli, ktp. nr. 2271.

c) el-Bidâye¹⁶⁷: Başka isimleri¹⁶⁸ de olan bu eser, Bekir Topaloğlu tarafından Türkçe'ye "Mâturidiye Akaidi"adıyla çevrilerek Arapça metni ile beraber neşredilmiştir.¹⁶⁹

11- İbn Rüşd, Ebu'l-Velid M. b. Ahmed b. M. (520/1126-595/1198 (1199)):

Ebu Velid unvanı ile tanınır. Batıda Averoe's derler. Kurtuba'da doğdu ve orada öldü. Açık görüşlü olan İbn Rüşd, İslâm Felsefesi'nin en önemli şahsiyetlerindedir. Felsefesindeki önemli olan hususlar şunlardır: a) Âlemin kıdemi, b) Allah'ın ilmi ve sıfatları, c) Ahiret ve şeriat ile felsefenin uzlaştırılması, d) Gazzâlî'yi tenkid.. meselesidir. 36 yaşından sonra eser yazmaya başlar: Felsefeye dair 28, Tıb'a dair 20, Fıkıh ve Usûl-i Fıkıh'a dair 8, İlahiyât'a ait 5, Felekiyyât'a ait 4, Arapça'ya ait 2 eser yazmıştır.¹⁷⁰ Önemli eserleri:

a) Faslu'l-Makal (İbn Rüşd'ün Felsefesi)¹⁷¹

b) Tehafütu Tehafüti'l-Felâsife; Gazzâlî'yi red için yazmıştır.

¹⁶⁷ Bu eser de Lâleli ktp. nr. 2271 de kayıtlıdır. Başka nüshaları da var.

¹⁶⁸ Bu esere "Telhisu'l-Kifâye", "el-Bidâye fi Usûli'd-Din", "Mulahasanu'l-Kifâye fi'l-Hidâye" ve "Muhtasaru'l-Hidâye" gibi isimler de verilmiştir.

¹⁶⁹ "Kitabu'l-Bidâye Mine'l-Kifâye fi'l-Hidâye fi Usûli'd-Din" isimli bu eser Fethullah Huleyf tarafından Mısır'da 1969 da, B. Topaloğlu tarafından da "Mâturidiye Akaidi" adıyla tercemesi Diyanet İşleri Yayınları arasında Ankara 1979 da yayınlanmıştır.

¹⁷⁰ H.Z.Ülken, İslâm Felsefesi Kaynakları ve Tesirleri, s. 160, s. 153-168; Dr. Cavid Sunar, İslâm Felsefesi Dersleri, s. 160.

¹⁷¹ Çeviren : Nevzat Ayasbeyoğlu, Ank. 1955: Şu iki risâlenin tercemesidir: 1- Faslu'l-Makâl fi mâ Beyne'l-Hikmeti ve's-Şeriatî Mine'l-İttisâl (Felsefe ile Din Arasındaki Münasebet Hakkında Kesin Söz). 2- el-Keşf An Menâhici'l-Edille fi Akâidi'l-Mille ve Ta'rifi mâ Vakaa Bi Hasebi't-Te'vil Mine's-Şübehi'l-Muzîğa Ve'l-Akâidi'l-Mudille (=Dini Akidelere Dâir Delillerin Metodlarını açıklayan ve bu Akidelere Te'vil Yoluyla Ârız Olan Hak'tan Ayrıca Şüpheler ile Saptırı İnançları Bildiren Kitap)

12- Muhammed b. Ömer, el-Fahru'r-Râzî (544/1150-606/1210)¹⁷² : Lâkabı: "Fahru'd-Din er-Râzî", "el-Fahr b. el-Hatîb", "İbnu'l-Hatîb" diye tanınır. Rey şehrinde doğmuştur. Mu'tezilelerle mücadele etmek için Havarizm'e gitmiş, sonra da Buhârâ, Semerkand, Gazne, Pencâb (Hindistan) da çalışmıştır. Sonunda Havârizmşah Alâaddin'in himâyesinde Herat şehrine yerleşmiştir. Yaşı ilerleyince de başkent olan el-Cürcânîye'de de çalışmışsa da sonunda Herat'da Şeyhu'l-İslâm lâkabı ile meşhur bir âlim olarak kendisine tahsis edilen bir medresede talebelere ders vermiştir. Fakat Kerrâmilerin büyük baskısı sonunda söylendiğine göre teşvikleri ile zehirlenerek burada ölmüştür.

Tefsir, fıkıh, hakim ve meşhur kelâm âlimi ve din felsefecisidir. Dini ilimler de olduğu gibi ayrıca Matematik, Kimya, Edebiyat ve Tıp'da da otorite olarak kabul edilmektedir. Felsefe ile kelâmı açık bir şekilde birbirine meczeden er-Râzî, felsefe ile dinî ananeleri uzlaştırmaya teşebbüs etmesi sebebiyle zamanındaki bir çok âlim tarafından tenkit ve hücumlara uğramıştır. Gazzâlî'den sonra felsefenin kelâma sokulmasını ileri dereceye götüren Râzî'nin eserleri eski şekil ve plânı korumaktadır. Kelâmla ilgili önemli eserlerinden bazıları şunlardır:

a) Mefâtihu'l-Gayb: Kelâm ve felsefe konularına geniş yer vermektedir. "et-Tefsiru'l-Kebîr" olarak bilinir. Tefsirden çok kelâma ait bir eser olarak kabul edilebilir. İtikatla ilgili ayetleri tefsir ederken bu tür mezheplerin o ayet hakkındaki görüşlerini nakleder, sekiz cilttir.¹⁷³

b) Münâzarâtü'l-Allâme Fahru'd-Din: Eserde, kendi hayatı, münazaraları ve hücumlara verdiği cevaplar vardır. Kendisinin haklı olduğunu göstermek için yazdığı bir risâledir.¹⁷⁴

¹⁷² Tam ismi:Ebu Abdillâh M. b. Ömer b. el-Hüseyn b. el-Hasen b. Ali, et-Taberistânî, er-Râzî , eş-Şafîî. Yaşadığı tarih 543/1149-606/1209 olarak değişik verilmiştir. bkz. İbn Hallikan, a.g.e., c. III, s. 381-385 (no:572), ez-Ziriklî, a.g.e., c. III, s. 313; Kehhâle, a.g.e., c. XI, s. 79, İ. A. c. IX, s. 645 "Râzî" maddesi; Taşköprizâde, Miftahu's-Saâde, c. II, s. 116-123 ve 179; Gölcük, Kelâm Tarihi, s. 213-230.

¹⁷³ er-Râzî, Mefâtihu'l-Gayb, I-VIII c., İstanbul, 1307-1308.

¹⁷⁴ er-Râzî, Münâzarâtü'l-Allâme Fahru'd-Din, Daru'l-Kütübi'l-Mısır, ts.

c) Kitabu'l-Erbain fi Usûli'd-Din: Oldukça geniş olan bu eserde âhiret konusu, nübüvvet konusundan evvel alınmış olup yer yer felsefi konulara ayrı bölümler halinde yer verilmiştir. Kırk meseleden ibarettir.¹⁷⁵

d) Kitabu'l-Muhassal: "Kelâma Giriş" adıyla tercüme edilmiştir.¹⁷⁶ Kelâm ve felsefe bir arada olan eserdir.

e) el-Mesâilu'l-Hamsûn fi Usûli'l-Kelâm,

f) İsmetü'l-Enbiyâ

g) Esasu't-Takdis

h) el-Meâlim fi Usuli'd-Din

ı) Şerhu Esmâ'illahi'l-Hüsna

i) en-Nefs ve'r-Ruh

Felsefeye dair önemli eserleri de vardır:

a- Lübâbü'l-İşârât

b- Şerhu'l-İşârât

c- el-Mebâhisü'l-Meşrikiyye fi İlmi'l-İlâhiyât ve't-Tabiiyyât.

Bu eserlerde Fârâbî ve İbni Sinâ'nın tesirleri açık olarak görülür. Bilhassa Ebu Bekir Zekerîyya Râzî ile Fârâbî'ye olan hayranlığı görülür.

er-Râzî hayatının sonlarında cedeli bırakarak huzur ve sükûnu Kur'an okuyarak bulduğunu ilan etmiştir.¹⁷⁷

13- İbn Kudâme, Muvaffakuddin Ebu Abdillah b. Ahmed b. Mahmud. (v.620/1223):

Hanbeli olup selefi olduğunu söyler.

Kelâmıla ilgili en önemli eserleri şunlardır:

¹⁷⁵ Kitabu'l-Erbain'in iki yazma nüshası vardır: Fatih ktp. nr. 2899, 193 Varak. İstinsah tarihi 615 h. ; Fatih ktp, nr. 2898, İstinsah tarihi 680h. Ayrıca, Haydarabâd, 1353/1934 baskısı var.

¹⁷⁶ er-Râzî; el-Muhassal; çev. Prof. Dr. Hüseyin Atay, Kelâma Giriş , Ankara , 1978.

¹⁷⁷ Kehhâle, Mu'cemu'l-Müellifin'de: Beş; İbn Hallikân, Vefeyâtü'l-A'yân'da oniki; ez-Zirikli, A'lâm'da ise otuz üç kadar eserinin ismi verilmektedir. Ayrıca bk. GAL I. s. 506 vd.; Suppl, 1/920 vdd.

a) Lum'atu'l-İtikâd: Kelâm ile ilgili konulardan bahseden bu eser, Bekir Topaloğlu tarafından "Kelâm İlmi Giriş" isimli eseriyle (eserin sonunda) beraber neşredilmiştir.¹⁷⁸

b) el-Muğni (Maa's-Şerhi'l-Kebîr).¹⁷⁹

14- İbnu'l-Esir, Ebu'l-Hasan Ali b. M. İzzuddin el-Cezerî (v.630/1233):
Eserleri:

a) el-Kamil fi't-Tarih.¹⁸⁰

b) el-Lübâb fi Tezhibi'l-Ensâb.¹⁸¹

c) Usdu'l-Gâbe fi Marifeti's-Sahâbe.¹⁸²

15- Seyfuddin el-Âmidî (551/1156-631/1233):¹⁸³

Hanbeli iken sonradan Şafîî olan Amidî, Fakih, mütekellim ve hakim olup usûl ve mantıkta âlimdi. Diyarbakır'da Âmid'de doğdu. Fıkıh okuduktan sonra Bağdat'a gitti. Burada Yahudi ve Hıristiyan âlimlerden felsefe okudu. Fakihlerce hoş görülmeince Şam'a, sonra Mısır'a gitti. Burada Usûlu'd-Din ve Kelâm ile Usûlu'l-Fıkha ait dersler vererek şöhret yaptı. Fakat felsefi bilgisi sebebiyle itikadı bozuktur, diyerek bahane ettiler ve kanını helâl gördüler. Âmidî de kaçarak Hama'ya gitti. Sonra da Şam'a geçti. Onüç sene ders verdi ve burada öldü.

Aklî ve naklî ilimlerde derin bilgi sahibi bulunan Âmidî, Fahreddin er-Râzî'nin yolunu takip etmiştir. Kelâm, fıkıh, mantık ve hikmete dair yirmiden fazla eseri vardır. Kelâm ile ilgili en önemli eserlerinden bazıları şunlardır:

¹⁷⁸ İbn Kudame, Lum'atu'l-İtikad, İzmir, 1981; Bekir Topaloğlu, Kelâm İlmi Giriş, Damla Yayınevi, İstanbul, 1981 ek 42 sayfadır.

¹⁷⁹ İbn Kudame, el-Muğni, Beyrut, 1392/1972, 12 cilttir.

¹⁸⁰ İbnu'l-Esir, el-Kâmil fi't-Tarih:I-XII+I, Beyrut, 1965-1967.

¹⁸¹ İbnu'l-Esir, el-Lübâb, I-III, Beyrut, Dâru Sadır, ts.

¹⁸² İbnu'l-Esir, Usdu'l-Gabe, VII, Kahire, 1970.

¹⁸³ Tam ismi:Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi M. b. Salim es-Sağlebi (et-Tağlebi) el-Âmidî, İbn Hallikan, a.g.e., c. II, s. 455 (No:405); Kehhâle, a.g.e., c. VII, s. 155, İ. A. c. I, "Âmidî" maddesi; Taşköprizâde, Miftahu's-Saâde, c. II, s. 179; ez-Ziriklî, a.g.e., c. IV, s. 332; Gölcük, Kelâm Tarihi, s. 231-240:Geniş bilgi verilmektedir.

a) Ebkâru'l-Efkâr¹⁸⁴: Kelâm ve felsefî konulardan bahseden geniş bir eser olup dört cilttir.

b) Gâyetü'l-Merâm fi İlmi'l-Kelâm.¹⁸⁵

Seyfuddin el-Amidî'nin, rüyasında el-Gazzâlî'yi gördüğü el-Mustesfa'sını ezberlediği (böylece onun yolundan gittiği) hikâye edilmektedir.¹⁸⁶

16- M. b. M. b. el-Hasan, Ebu Ca'fer, Nâsiruddin et-Tûsî (597/1200-672/1274), Tûs'da doğup Bağdat'ta ölmüştür. Genç yaşta iken kelâm¹⁸⁷ felsefe, matematik, astronomi ve hadis öğrendi. Geniş araştırmalarından dolayı Üstadü'l-Beşer (= İnsanlığın hocası) unvanını alan Tûsî, Şii meyillidir. Bir ara Alamut Kalesi'nde saklanan Tûsî, Moğol hükümdarı Hülağu'nun oraları istilasıyla kurtulmuştur. Sonra İlhanlı hükümdarının saray nazırı ve müşaviri olmuş (ölmeye kadar), Azerbaycan'da Mozagu'da bir rasathane yanında ilim akademisi ve kütüphanesi kurmuştur. Rivayete göre bu kütüphanede 400.000 kitap vardı. İslâm âlemindeki başlıca yayınları bünyesinde toplamıştı.

İslâm âleminde ilk defa sistematik ahlâk kitabını yazan, cismânî haşrı kabul ederek Meşşâî filozoflarından ayrılan Tûsî, velîlik vasfını ilâhî bir vasf olması bakımından üstünlüğünü savunmuştur.

Felsefe, astronomi, ahlâk olmak üzere çeşitli ilim dallarında eser veren Tûsî'nin kelâmıla ilgili eserlerinden bazıları şunlardır:

a) Tecridü'l-Akâid¹⁸⁸: Osmanlılarda çok okunmuş bir eserdir. "Tecridü'l-Kelâm" diye bilinir. Felsefe ve kelâma ait olan bu eser Ali Kuşçu (1474) tarafından şerh edilmiştir.

b) Kavâidu'l-Akâid

¹⁸⁴ el-Âmidî, Ebkâru'l-Efkâr:Süleymaniye ktp. nr. 747.

¹⁸⁵ Kehhâle, a.g.e., VII, s. 155.

¹⁸⁶ Taşköprizâde, a.g.e., c. II, s. 181.

¹⁸⁷ Tûsî'nin (M.1200-1273) tarihleri arasında yaşadığı da bildiriliyor. Hayatı ve eserleri için bkz. ez-Ziriklî, a.g.e., c. VII, s. 30: Hayatı ve 33 eserinin ismi veriliyor. Kehhâle, a.g.e., c. XI, s. 207:Hayatı ve beş eserinin ismi var; İ. A. "Tûsî" maddesi; Taşköprizâde, a.g.e., s. 178: iki eserinin ismini veriyor. H. Z. Ülken, İslâm Felsefesi Kaynakları ve Tesirleri, İş Bankası Kültür Yayınları, Ajans, Türk Matbaası, İstanbul,1967, s. 131-138.

¹⁸⁸ Tûsî, Tecridü'l-Akâid, İstanbul, 1311/1893:Mevâkîf şerhi (şerhu'l-Mevâkîf'ın) kenarındadır.

c) Ahlâk-ı Nâsırî

17- Abdullah b. Ömer Nasîrûddin el-Beyzâvî (v.685/1286)¹⁸⁹ Kelâmîla felsefeyi karıştırarak uzlaştırmaya çalışan Kadî el-Beyzâvî, Şiraz yakınındaki el-Beyzâ şehrinde doğdu. Sonra Tebriz'e göçtü, orada öldü.

Fıkıh, Tefsir, Kelâm, Arapça, Mantık ve Tefsir'de âlim olup Kelâm ile ilgili eserlerinden bazıları şunlardır:

a) Envaru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil: Yer yer kelâmî izahlar ihtiva eden bir tefsir kitabıdır.

b) Tevâliu'l-Envâr: Kelâmîla ilgilidir.¹⁹⁰

18- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ' İsmail b. Ömer, İmâdûddin. (v.774/1373):

En önemli eserlerinden bazıları şunlardır:

a) el-Bidâye ve'n-Nihâye¹⁹¹

b) Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azîm¹⁹²

19- İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdilhalim (661/1263-728/1328)¹⁹³

Harran'da doğdu. Şam'a babası ile göçtü. Sonra Mısır'a gitti. Okudu ve müftî oldu. Görüşlerinden dolayı eziyetler gördü, hapsedildi, İskenderiye'ye nakledildi. Sonra Şam'a gitti(712/1312). Şam Kalesi'nde ikinci hapsedilişinde öldü: 728/1328.

Selefi görüşleri dirilterek tekrar o devri yaşatmak için çalışan İbn Teymiyye, çeşitli ilim dallarında eserler vermiştir.

¹⁸⁹ Tam ismi: Abdullah b. Ömer b. M. b. Ali el-Beyzâvî, eş-Şirâzî, eş-Şafîî (Nâsîrûddin, Ebu Said veya Ebu'l-Hayr) hayatı ve eserleri için bkz. ez-Ziriklî, a.g.e., c. VI, s. 110; Kehhâle, a.g.e., c. VI, s. 77; Taşköprizâde, a.g.e., s. 178; İ. A. c. I, "Beyzâvî" maddesi; ölüm tarihini Subki (691/1291), bazıları ise (716/1316) olarak veriyor; Gölcük, Kelâm Tarihi, s. 241-246.

¹⁹⁰ Kadî Beyzâvî, Tevâliu'l-Envâr. Bu kitap, Şemseddin Mahmud b. Abdilrahman el-İsfehânî (öl.749/1349)'nin "Metâliu'l-Envâr" adlı şerhiyle basılmıştır. (Kahire, 1323/1905).

¹⁹¹ İbn Kesir, el-Bidâye ve'n-Nihâye, I-XIV, Beyrut, 1966.

¹⁹² İbn Kesir, Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azîm, I-VII, Beyrut, 1966.

¹⁹³ Tam ismi: Ahmed b. Abdilhalim b. Abdisselâm b. Abdillâh b. Ebi'l-Kâsım el-Hızır en-Nemirî el-Harrânî ed-Dimeşkî el-Hanbelî, Ebu'l-Abbas, Takıyyüddin İbn Teymiyye, Hayatı ve eserleri için bkz. ez-Ziriklî, a.g.e., c. I, s. 144; Kehhâle, a.g.e., c. I, s. 261; Ebu Zehra (çev. Abdulkadir Şener), İslâm'da Fıkıh Mezhepler Tarihi (Ayyıldız matbaası, Ankara, 1969, I-IV), c. IV, s. 109-199 geniş bilgi var.

Ebu Zehra¹⁹⁴: Tefsirde otuz cilt, Akâid'de yirmi, İstidlâl metodlarına dair üç, Cedel'e dair dört, Fıkh'a dair onüç kadar eserinin isimlerini teker teker vermektedir. Kelâmla ilgili eserlerinde bazıları şunlardır:

a) Mecmuatu'r-Resâil¹⁹⁵: Dört risâle bir aradadır.

b) Kitabu'l-İmân.

c) İktizau's-Sıratı'l-Müstakim.

d) Risâletü'l-Furkân.

e) Risâletü'l-Hamaviyye.¹⁹⁶

f) Muvâfakatu Sarîhi'l-Ma'kûl li Sahîhi'l-Menkûl¹⁹⁷: Bu eseri cedele dairdir.

g) el-Cevâbu's-Sahîh Li Men Bedele Dine'l-Mesîh¹⁹⁸: Kıbrıs'tan gelen bir mektupta Hristiyanlığın hak dini olduğunun bildirilmesi üzerine; İslâmiyeti, Hristiyanlar arasında yaymak ve mektuba cevap vermek için yazılmıştır.

h) Minhacu's-Sünneti'n-Nebeviyye Fi Nakzı Kelâmi's-Şia ve'l-Kaderiyye¹⁹⁹

i) Beyânu'l-Fırkati'n-Nâciye

20- İbnu'l-Kayyim el-Cevziyye (691/1291-751/1350):²⁰⁰

İbn Teymiyye'nin talebesi olup Müteahhîrîn-i Selefiyye'dendir. Kelâmla ilgili en önemli eserleri şunlardır:

a) İ'lâmu'l-Muvakkîn An Rabbi'l-Âlemin.²⁰¹

¹⁹⁴ Ebu Zehra, İslâm'da Fıkhı Mezhepler Tarihi (çev. A.Şener) c. IV, s. 191-195.

¹⁹⁵ İbn Teymiyye, Mecmuâtü'r-Resâil, I-V, nşr. M. Reşid Rızâ, Lecnetu't-Turâsi'l-Arabî, Kahire, ts.

¹⁹⁶ İbn Teymiyye, Risâletü'l-Hamaviyye Resâil, Mısır, 1966.

¹⁹⁷ İbn Teymiyye: Muvafakatu Sarîhi'l-Ma'kul li Sahîhi'l-Menkul, I-II c. Bulak, 1321-1322/1903-1904, Minhac kenarındadır.

¹⁹⁸ İbn Teymiyye, el-Cevabu's-Sahîh Li Men Bedele Dine'l-Mesîh, Kahire, 1322/1904; İ. A. "İbn Teymiyye" maddesinde: Bu Mektup Sayda ve Antakya Metropolitî Paul'a aittir, deniliyor (Ebu Zehra, (Çev. Abdulkadir Şener) a.g.e., c. IV. s. 193 ve dpn.

¹⁹⁹ İbn Teymiyye, Minhacu's-Sünne, Bulak, 1321/1903.

²⁰⁰ Asıl adı: Şemsuddin Ebû Abdillâh b. Ebi Bekr'dir. Ebu Zehra. (Çev. A. Şener), a.g.e., c. IV, s. 196.

²⁰¹ İbnu'l-Kayyim, İ'lâmu'l-Muvakkîn, I-II, Mısır, 1955.

b) İğasetü'l-Lehfân²⁰²

c) Şifau'l-Alîl Fi Mesâilî'l-Kaza ve'l-Kader ve'l-Hikmeti ve't-Talîl.²⁰³

21- Abdurrahman b. Ahmed, Adudu'd-Din el-İ'cî (v.756/1355)²⁰⁴

Hayatı zorluklarla geçen el-İ'cî, İnan'da İc ehliendirir.

Kirman'da hapsedildiği kalede ölmüştür. Beyân ve Meanî'de Nahv, Fıkıh ve Kelâm'da da âlim olan İ'cî'nin Kelâmıla ilgili eserlerinden bazıları şunlardır:

a) el-Mevâkıf Fi İlmi'l-Kelâm: Şerhi çok olup, en meşhuru es-Seyyid eş-Şerif Ali b. M. el-Cürcânî'nkidir. Üç cilt olup Hasan Çelebi (886/1448) tarafından da hâşiyesi yazılmıştır: "Altı Mevkıf"tan ibaret, halen Mısır ve Tunus'da İhtisas sınıflarında okutulmaktadır.²⁰⁵

b) el-Akâidü'l-Adudiyye: Bu risale Celâleddin Devvânî (908/1502)'nin şerhiyle birlikte basılmıştır.²⁰⁶

d) Cevâhiru'l-Kelâm: Mevâkıf'ın kısaltılmışıdır.²⁰⁷

22- et-Teftâzânî, Mes'ud b. Ömer b. Abdillâh Sa'düddin (712/1312-793/1390)²⁰⁸ :

²⁰² İbnu'l-Kayyim, İğasetü'l-Lehfân, Kahire, 1939.

²⁰³ Mısır, 1323/1905.

²⁰⁴ Tam ismi: Abdurrahman b. Ahmed b. Abdilgaffâr Ebu'l-Fazl, Adudu'd-Din el-İ'cî, eş-Şirazî. Hayatı ve eserleri için bkz. ez-Ziriklî, a.g.e., c.III, s. 295; Kehhâle, a.g.e., c. V, s. 119; Taşköprizâde, c. II, s. 181; İ. A. "İ'cî" maddesi; Gölcük, Kelâm Tarihi, s. 247-254.

²⁰⁵ el-Cürcânî: Şerhu'l-Mevâkıf (el-İ'cî'nin "el-Mevâkıf"ının şerhidir.), I-III cilttir. İstanbul, 1311/1893. Ayrıca değişik baskıları da vardır. Bk. Yrd. Doç. Dr. Sadreddin Gümüş, Seyyid Şerif Cürcânî ve Arap Dilindeki Yeri, İstanbul, 1984, s. 73-74 ve 143-144. Kısaca: el-İ'cî'nin "el-Mevâkıf fi ilmi'l-Kelâm" :Cürcânî'nin şerhiyle birlikte meşhur olmuştur.

²⁰⁶ el-Akâidü'l-Adudiyye: Celâleddin ed-Devvânî'nin şerhi ve İsmail Gelenbevî'nin, Devvânî şerhine yazdığı "Hâşiyeye" ile birlikte basılmıştır. Celâleddin ed-Devvânî: Şerhu'l-Akâidü'l-Adudiyye, İstanbul, 1316/1898 ve İsmail el-Gelenbevî, Hâşiyeye Alâ Celâl, İstanbul, 1316/1898.

²⁰⁷ Prof. Dr. Şerafeddin Gölcük, Kelâm Tarihi, 2. Baskı, İstanbul, 1998, s. 250.

²⁰⁸ et-Teftâzânî'nin Hicri 722 de doğup 791 (2-7) de öldüğünü bildirenlerde var. hayatı ve eserleri için bkz. ez-Ziriklî, a.g.e., c. VII, s. 219; Kehhâle, a.g.e., c. XII, s. 228; İ. A. c. XII, s. 118 "Teftâzânî" maddesi; Brockelmann, GAL, II, s. 215; Suppl, II, s. 301, 302; Durmuş Özbek, Teftâzânî ve Nübüvvet Görüşü (Basılmamış doktora tezi, Konya 1987); Gölcük, Kelâm Tarihi, s. 255-266.

Horasan'da Nesa kasabası yakınında büyük bir köy olan "Teftâzân" da doğmuş, Serahs'da ikamet etmişti. Timurlenk ile beraber sefere çıkmış, sonra da Semerkand'a gönderilmişti. Sarf, nahiv, meâni, el-Beyân, fıkıh, mantık, kelâm ve diğer ilimlerde de âlim olan Sa'duddin Teftâzânî, Türkiye'yi de ziyaret etmiş, Osmanlı âlimleriyle görüşüp, ilmi sohbetlere katılmıştır. Ayrıca, yaptığı münazaralarda hepsini mağlup etmiştir.²⁰⁹ Eş'arî olup, Şafii sonra Hanefi olan Teftâzânî, hem Şafii hem de Hanefi fıkhına dair eser yazmıştır. Semerkand'da ölmüş fakat Serahs'a defnedilmiştir. Bir çok ilim dallarında eserler veren Teftâzânî'nin kelâmıla ilgili eserlerinden bazıları şunlardır:

a) el-Makâsıd ve (Bunun şerhi olan) Şerhu'l-Makâsıd²¹⁰: Gayet güzel klasik tipte bir kelâm kitabıdır. Altı bölümden dört bölümü tamamen, beşinci bölümün çoğu felsefi ve nazari mahiyettedir. 430 sayfa olan ilk dört bölüm nazari ve spekülatif²¹¹ konulardan, 115 sayfa olan beşinci bölüm ilahiyattan, 140 sayfa olan altıncı bölümde peygamberlik, kitaplar, melekler ile âhiret ve ahvâli gibi konulardan bahsetmektedir.

b) Tehzibü'l-Mantık ve'l-Kelâm (veya Gayetü Tehzibi'l-Kelâm fi Tahrîri'l-Mantık ve'l-Kelâm)²¹²: İki kısımdır: Birinci kısmı "Kelâm", ikinci kısmı "Mantık" tır.

c) Şerhu'l-Akâid veya Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye²¹³: Çeşitli baskıları ve haşiyeleri bulunan bu eser, Burhaneddin veya Ömer en-Nesefi'ye ait metin üzerine yapılmış bir şerhtir. Suriye, Doğu ve Batı Türkistan, Kazan, Kırım, İran, Afganistan, Pakistan, Hindistan, Kuzey Afrika ve Anadolu ve halen Mısır Ezher Üniversitesinde ana kaynak olarak okutulmaktadır. Bazı kısımları Fransızca

²⁰⁹ Mehmet Ali Aynî, İ. F. M. sayı X, s.52,53.

²¹⁰ Teftâzânî, Şerhu'l-Makâsıd, İstanbul, 1305/1887. I-II cilt.

²¹¹ Spekülatif:Spekülyasyonla ilgili sadece bilgi sahibi olmak için elde edilen bilgi. Tefekkür, düşünme, mütâlaa, D. Mehmet Doğan, Büyük Türkçe Sözlük, Ankara, 1981, s. 906.

²¹² Kalkûta, 1243/1827.

²¹³ Şerhu'l-Akâid, İstanbul, 1297/1879. İlk 200 sayfasıdır. Kenarında Kestelli Hâşiyesi var. Son yüzdört sayfalık ek kısmında hayatı, şerhi ve bu şerhle ilgili Bihisti'nin hâşiyesi var. En sonunda ise üç buçuk sayfa kadar olan Nesefi'nin "Metnu'l-Akâid" i vardır.

ve Almanca'ya çevrilen bu eser Osmanlıca'ya ve Türkçe'ye çevrilmiştir.²¹⁴ Süleyman Uludağ tarafından yapılan tecemesinde 87 sayfalık giriş kısmında eser hakkında geniş bilgi verilmekte olup 370 sayfayı bulmaktadır.

I. Bölüm, Kelâm ilmi ve ön bilgiler hakkındadır.

II. Bölüm, Allah'ın varlığı ve Allah'a iman hakkındadır.

III. Bölüm, Ahirete iman ve ahiret ahvâli hakkındadır.

IV. Bölüm, Peygamberlik ve Peygamberlere iman hakkındadır.

V. Bölüm, Hilâfet meselesi hakkındadır.

VI. Bölüm, Diğer konular hakkında (Ehl-i Kible, Deccâl,...vs.) hakkındadır.

d) Makâsîdü't-Tâlibîn: Şerhu'l-Makâsîd'in açıklaması mahiyetindedir.

e) Şerhu'l-Akâidi'l-Adudiyye: Hocası el-Î'ci'nin akâid hadislerine yaptığı şerh olup yazma nüshaları bulunmaktadır.

23- İbn Haldun, Ebu Zeyd Abdurrahman b. M. (732/1332-808/1405-6)²¹⁵: Tunus'da doğmuş olup, küçük yaşında kelâm, fıkıh, tabiiyyât, mantık ve felsefe okumuştur. 20 yaşında siyasete atılmış, birçok emirliklerde katiplik, İspanya ve Afrika'da çok sayıda elçilik etmiştir. Bir ara Şam'da Timurlenk'in yanında bulunmuş, hacca gitmiş, Mısır'a yerleşerek Kahire'de Ezher Üniversitesinde dersler vermiş, Kadıu'l-Kudat (Kadıların kadısı) unvanıyla tayin edilmiştir. Anadolu'nun zaptından sonra Mısır'ı da zapta kalkan Timurlenk'e karşı Melik Nasır, İbn Haldun'u Şam'a elçi olarak göndermiştir. O da gerçekten bu vazifesi sonucu Mısır'ı istilâdan kurtarmıştır. Umumi Tarihi'ne yazdığı Meşhur "Mukaddime"si, ilk Tarih Felsefesi ve ilk objektif cemiyet tetkiki mahiyetindedir.

²¹⁴ Giritli Sırrı Paşa, Nakdî'l-Kelâm fî Akâidi'l-İslâm, İstanbul, 1310/1892; Ö. N. Bilmen, Muvazzaf İlm-i Kelâm, İstanbul, 1340, (Latin harflerle 1950); bu eserlerde eserin bir kısmı ve bazı bölümleri var. Süleyman Uludağ tarafından tamamı "Kelâm İlmi, Şerhu Akaid" adı altında (Dergah Yayınları, İstanbul, 1980 de) Türkçe basılmıştır.

²¹⁵ H. Z. Ülken, a.g.e.: "İbn Haldun" kısmı; Prof. Dr. Cavid Sunar, a.g.e., s. 176-178. Buralarda geniş bilgi verilmektedir.

O, ilk sosyologlardan biridir. Kelâm'dan da bahseden bu eserinin yabancı diller yanında Türkçe'ye çevrilmiştir.²¹⁶

24-el-Cürçânî, es-Seyyid eş-Şerif, Ali b. M. Ali el-Hüseynî, el-Hanefî (740/1239-816/1413)²¹⁷:

Esterabât yani Cürçân civarında Tâkû'da doğdu. Mısır'da okudu. Sonra dönerek Anadolu'ya geldi 1347'de Bursa'yı ziyaret etti. Molla Fenârî (Şemseddin Muhammed) ile Karaman'da buluştuktan sonra beraber Mısır'a tekrar gitti. Dersler gördükten sonra Şark'a tekrar dönen Cürçânî'yi ;Teftâzânî, Kasr-ı Zevd'de Şah Şuca'ya takdim etmiştir. Şah'da Cürçânî'ye Şiraz da müderrislik vermiştir. 1387'de Timur, Şiraz'ı zaptettiği zaman O'nu Semerkand'a göndermiş, huzurunda Teftâzânî ile yaptırdığı münazarada üstünlük kazanarak Teftâzânî'yi gölgede bırakmıştır. Böylece Timur'un gözüne giren Cürçânî(1389 da); Timur'un 807/1405 de ölmesi üzerine Şiraz'a dönmüş ve orada ölmüştür(1413) .Türkiye, İnan ve Türkistan âlimlerinin icâzetname silsilelerinin bir kısmı Sadeddin Teftâzânî yolu ile, bir kısmı da Seyyid Şerif yolu ile Fahreddin Razi'ye ulaşır.

Kendisini ilme adayan ve çok meşhur bir Hanefî olan Cürçânî tefsir, hadis, fıkıh ve kelâm'a dair kıymetli elli kadar eser yazmıştır. Kelâmla ilgili eserlerden bazıları şunlardır:

a) et-Ta'rifat²¹⁸: Dini ve felsefi olarak kelimelerin lügat ve ıstılah manalarını veren bir sözlüktür.

²¹⁶ İbn Haldun; Mukaddime-i İbn-i Haldun, trc. I-II:Piri Zâde Mehmet Sâhib Efendi; III:Ahmed Cevdet (Paşa), İstanbul, 1275-1277 (1858-1860); Trc:Zakir Kadiri Ugan; Maarif Basımevi, İstanbul, 1957,1968, I-III cilttir.

²¹⁷ Hicrî 814/1411 veya 818/1413 de öldüğü bildirilmektedir. Hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. Yrd. Doç. Dr. Sadreddin Gümüş, a.g.e., s. 83-94 ve 129-171; ez-Ziriklî, a.g.e., c. V, s. 7; "Ali b. M." maddesi:14 kadar eserinin ismi var; Kehhâle, a.g.e., c. VII, s. 216:"Ali el-Cürçânî" maddesi; İ. A. "Cürçânî" maddesi; H. Z. Ülken, a.g.e., s. 138-145; Gölcük, Kelâm Tarihi, s. 267-277.

²¹⁸ el-Cürçânî, et-Ta'rifat, Amire matbaası, İstanbul, 1269/1853 kenarında haşiyesi vardır, 119 sayfadır. Mısır, 1283/1866 baskısı da var.

b) Şerhu'l-Mevâkif²¹⁹: Teftâzânî'nin Şerhu'l-Makâsîd'ı gibi oldukça hacimli olup altı tertip üzere düzenlenmiştir. Eserin üç ciltten I. 590 s.; II. 512 s.; III, 315 sayfadır. Kenarlarında haşiye ve zeyl vardır.

c) el-Kübrâ ve's-Suğrâ fi'l-Mantık.

25- İbnu'l-Vezîr, Ebû Abdillâh M. b. İbrahim (v.840/1436):

Müteahhürîni's-Selefiyye'dendir. Kelâmıla ilgili en önemli eseri "Tercihu Esâlibi'l-Kur'an alâ Esâlibi'l-Yunan"²²⁰: Selef akidesi anlatılmaktadır.

Aynı sırada yaşayan İbnu'l-Murtezâ²²¹ ve el-Makrizî²²² ile Molla Fenârî (750-835/1350-1431)²²³ yi unutmamak gerekir. Adı: M. Hamza b. M. b. M. Şemsu'd-Din el-Fenârî: İlk Osmanlı Şeyhu'l-İslâm'ıdır. Molla Fenârî pek çok talebe ve eser bırakmıştır. Şerhu'l-Mevâkif'a yazdığı ta'likat bilinmektedir.

26- İbnu'l-Hümâm Kemâleddin M. b. Abdilvâhid b. Abdilhamid (861/1457): Aslen Sivasslı bir aileye mensup olup İskenderiye'de doğdu. Kahire'de yetişti, Halep'e yerleşti. Asrının en büyük Hanefî âlimi ve imâmı olan İbn Hümâm, Kelâm'dan başka Usûlu'd-Din, Tefsir, Ferâiz, Fıkıh, Hesap, Edebiyat, Mantık ve Mûsiki sahasında mütehasısdır. 790-861 (1388-1457) arasında yaşadı.

İbn Hümâm'ın kelâmıla ilgili en meşhur eseri "el-Müsâyere fi Akâidi'l-Müncie fi'l-Âhira" adlı kitabıdır. Kısaca "Müsâyere" olarak tanınan bu eser kelâma dairdir. Gazzâlî'nin "er-Risâletü'l-Kudsîyye"sinin şerhidir, "Müsâyere" ise Kâsım b. Kutluboğa (v.879/1474)'nin haşiyesi ile Kemal b. Ebi Şerif (v.906/1501)'in şerhi birlikte bir arada basılmıştır.²²⁴ Kutluboğa'nın yaptığı

²¹⁹ el-Cürçânî, Şerhu Mevâkîfı'l-İ'cî, I-III c., Daru'l-Mabaatı'l-Amire, İstanbul, 1321/1903. Çeşitli baskıları var.

²²⁰ İbnu'l-Vezîr, Tercihu Esâlibi'l-Kur'an alâ Esâlibi'l-Yunan, Mısır, 1349/1930.

²²¹ İbnu'l-Murtezâ, Ahmed b. Yahya el-Mu'tezile ez-Zeydî (öl.840/1437), Tabakâtu'l-Mu'tezile, Susanna Dıwald Wilzer nşr. Beyrut, 1861.

²²² el-Makrizî, Takıyyüddin Ahmed b. Ali (öl. 845/1442), el-Hıtat, Bulak, 1270/1853.

²²³ Molla Fenârî'nin, kişiliği, eserleri ve görüşleri için bk. Gölcük, Kelâm Tarihi, s. 283-289.

²²⁴ "el-Müsâyere", atbaşı yürümek. beraber yürümek manasınadır. Bu eser, Bulak, 1317/1899. 284+70 toplam 354 sayfadır. Bu baskıdan ofset yoluyla önsöz ve fihrist ilave edilerek Bekir Topaloğlu tarafından neşre hazırlanmış ve çağrı yayınları arasında çıkmıştır, İst. 1979:Hayatı, Eseri ve Görüşleri için bk. Gölcük, Kelâm Tarihi, s. 291-298.

haşiyenin ismi "Müsâyere"dir. Eser dört rükünden; Allah'ın varlığı ve birliğinden; sıfatlarından, fiillerinden Hz. Muhammed (s.a.v.)'in nübüvvetinin isbatından ve semiyât'tan (I-284 sayfa) bahsedilmektedir. Son kısmında ise "İmân" konusu işlenmektedir(70 sayfadır).

27- Hızır Bey, Muhammed b. Ali Kadı Celâleddinzâde (v.863/1458): İstanbul'un fethinden sonra ilk Osmanlı Kadılığı'nı yapmıştır. En önemli eseri "el-Kasîdetü'n-Nûniyye fi'l-Akâid"²²⁵dir. "Kasîde-i Nûniyye" olarak bilinir.²²⁵ Mâturidiyye'nin görüşlerini yansıtmaktadır. Bir çok şerh ve hâşiyeleri vardır.²²⁶ Eser 105 beyitten ibaret olup, en meşhur şerhi, şerhu'l-Kasîdeti'n-Nuniyye, Osman Uryanî, İstanbul, ts. olanıdır.²²⁷

28- Hayali Ahmed Efendi (842-875/1437-1470): Mevlanâ Şemsü'd-Din Ahmed b. Musa Hayalî, İznikli'dir. Teftâzânî'nin "Şerhu'l-Akaid"ine yaptığı haşiyesi meşhurdur.²²⁸

29- Hocazâde Muslihuddin Mustafa (v.893/1487): Mevlanâ salih b. Yusuf Muslihuddin Mustafa Bursa'da doğmuştur. Hocazâde adıyla meşhurdur,²²⁹ Eserleri: a) Hâşiyeye-i Şerh-i Mevâkîf, b) Tehâfütü Tehâfütü'l-Felâsife,...

²²⁵ İstanbul, 1258/1842; Hızır Bey (810-863/1407-1458)'in hayatı, kişiliği, eserleri ve görüşleri için bkz. Gölcük, Kelâm Tarihi, s. 299-305.

²²⁶ Bu eserin beş şerhi için bkz. Katib Çelebi, Keşfu'z-Zunûn, c. II, s. 1348, Zeyl'i, c. II, s. 233; Diğer şerhleri için bkz. M. Şerafeddin Yaltkaya, Dâru'l-Fünûn, İ. Fak. Mecmuası, 1932, sy. 23, s.17.

²²⁷ Doç. Dr. Mustafa Sait Yazıcıoğlu tarafından, Hızır Bey ve Kasîde-i Nuniyye, ismiyle Hızır Bey'in hayatı ve 105 beyit halinde olan kasîdenin tercemesi, Arapça'sı ile birlikte neşredilmiştir. Bkz. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara, 1983, c.26, s. 549-588.

²²⁸ el-Akâidü'n-Nesefiyye, Şerh ve Haşiyelerle birlikte, İstanbul, 1326/1908 de basılmıştır. Hayali Ahmed Efendi'nin kişiliği, hayatı, eserleri ve görüşleri için bk. Gölcük, Kelâm Tarihi, s. 307-311.

²²⁹ Hocazâde Muslihuddin Mustafa'nın hayatı, eserleri ve görüşleri için bk. Gölcük, Kelâm Tarihi, s. 313-320.

30- Kesteli Muslihuddin Mustafa (v. 901/1495)²³⁰: Mevianâ Muslihuddin Mustafa Kastalâni, Kesteli adıyla meşhurdur. Bursa yakınlarında ve Aydın'ın Nazilli ilçesine bağlı Kestel Köyünden; hangisinden olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Haşiye-i Şerh-i Akâid adlı eseri meşhurdur.

31- es-Senûsi, Muhammed b. Yusuf b. Ömer (v.895/1490). En önemli eserleri şunlardır:

a) Hakaiku's-Senûsi²³¹: Kelâm ilminin tarifi ve ulûhiyyet ile nübüvvet bahisleri var.

b) Ümmü'l-Berahîn.²³²

32- es-Suyûfi, Celâlû'd-Din Abdurrahman b. en-Nâsır (v.911/1505). Eserlerinden Kelâmla ilgili olanlarından en önemlisi "Savnu'l-Mantık ve'l-Kelâm an Fenni'l-Mantık ve'l-Kelâm"dır.²³³

33- Celâleddin ed-Devvânî, M. b. Esad es-Sadîki, eş-Şafîi (v.918/1512) dir.²³⁴

Kazerûn beldesinde Devvân'da doğdu. Şiraz'da oturdu. Devvân'ın köylerinden birinde öldü ve oraya defnedildi (918/1512 veya 908/1502).

Fakih, mütekellim, hakim, müfessir ve mantıkda âlim idi. Eserlerinden kelâmla ilgili olanlarından bazıları şunlardır²³⁵:

a) Şerhu'l-Akâidi'l-Adudiyye.

b) Hâşiyetü alâ Şerhi'l-Kuşci li Tecridi'l-Kelâm.

²³⁰ Kestelli Muslihuddin Mustafa'nın hayatı eserleri ve görüşleri için bk. Gölcük, Kelâm Tarihi, s. 321-324.

²³¹ es-Senûsi, Hakaiku's-Senûsi, İstanbul Üniv. Ktb. Nr.6270. A.Y.

²³² Bulak, 1233/1822.

²³³ Nşr. Ali Sâmî en-Neşşâr, Kahire, ts.

²³⁴ ed-Devvânî'nin doğumu (830/1428) olup, ölüm tarihini: İbn'ul-İmâd, Şezerât'ta; eş-Şevkânî, el-Bedru't-Tali'de ve ez-Ziriklî, A'lâm' da: H. 918; Kâtib Çelebi, Keşfu'z-Zunûn'da H. 908; Kehhâle, age., de H. 928 olarak vermektedir; Gölcük, Kelâm Tarihi, s. 325-328.

²³⁵ Hayatı ve eserleri için bkz. ez-Ziriklî, a.g.e., c. VI, s. 32-33. Hayatı ile onüç eserinin ismi var; Kehhâle, a.g.e., c. IX, s. 47; Ebu'l-Felah Abdülhayy b. el-İmad el-Hanbeli (öl.1089/1678), Şezerât'ü'z-Zehbe ve Ahbaru Men Zeheb (I-VIII. Beyrut, ts., Mektebetü't-Ticarî yay.), c. II, s. 130; Katip Çelebi, Keşfu'z-Zunûn, c. I, s. 184.

c) İsbatü'l-Vacib (Risâledir.)

d) Ef'alü'l-İbâd (Risâledir)

e) ez-Zevrâ ve'l-Havrâ.²³⁶

34- İbn Kemal (873-940/1468-1533)²³⁷: Kemal Paşazâde Şemseddin Ahmed, Yavuz Sultan Selim zamanında İbn Arabî'nin kendisi hakkında ve türbesinin yapımı hakkında fetva vermiş; Kanuni zamanında 232/1525 de Şeyhu'l-İslâm olmuştur.

35- Taşköprizâde, Ebu'l-Hayr Ahmed Efendi b. Mustafa b. Halil İsmâuddin (901/1495-968/1560-1):

Ailesinin Anadolu'da Kastamonu'nun Taşköprü köyünden olması sebebiyle "Taşköprizâde" diye meşhur olmuştur. Kendisi, Bursa'da doğmuş ve İstanbul'da ölmüştür. Hadis, Tefsir, Nahv, Sarf, Mantık, Fıkıh, Ferâiz, Beleğat ve Kelâm'da mütehasstı. Uzun süre öğretmenlik yapmıştır. Şöyle ki: Üsküp'de İshakiye Medresesine müderris olarak başlamış (931/1525), İstanbul'a son gelişinde ise Kadı olmuştu (953/1551). Miftahu's-Saâde isimli son eserinde otuz yedi eserin ismi ve hayatı verilmektedir. Kelâmla ilgili eserlerinden bazıları şunlardır:

a) el-Mealim fi İlmi'l-Kelâm²³⁸: Altı bölümden meydana gelen eser: İlk Dört bölümünü felsefe ve mantıkla ilgili konular, beşinci bölümünü ilahiyat, altıncı bölümünü ise Sem'iyât konuları teşkil etmektedir.

²³⁶ Bu eseri Şeyhu'l-İslâm Musâ Kazım Türkçe'ye çevirmiştir. İstanbul, 1335/1917.

²³⁷ İbn Kemâl'in hayatı, eserleri ve görüşleri için bk. Gölcük, Kelâm Tarihi, s. 329-336:Eserleri pek çok olup otuz altı risalesi, Ahmed Cevdet tarafından "Resail-i İbn Kemal" adıyla yayınlanmıştır. (İstanbul, 1316/1898).

²³⁸ Taşköprizâde, el-Mealim fi İlmi'l-Kelâm. Yazma nüshası için bkz:Veliyüddin Efendi ktp. nr. 2149; Atuf Efendi:nr. 2616.

b) Miftâhu's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde fi Mevzuâtı'l-Ulûm²³⁹: Hacimli bir eser olup ilimleri sınıflandırarak meydana gelişleri ile şahıslar ve eserleri hakkında geniş bilgiler vermektedir. Çok kıymetli bir eserdir. Türkçe tercemesi vardır.²⁴⁰

c) Haşiyetu alâ Haşiyeti't-Tecrîd li'ş-Şerif el-Cürçânî.

d) Haşiyetu alâ Tecridi'l-Kelâm li't-Tûsî.

e) Risale fi'l-Kaza ve'l-Kader.

Taşköprizâde'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi çoktur.²⁴¹

36- Şeyhzâde, Abdurrahim b. Ali b. el-Müeyyed (v.951/1544).

Mâturidiyye ve Eş'ariyye mezhepleri arasındaki ihtilafları ortaya koyan "Nazmu'l-Ferâid ve Cemu'l-Fevâid" isimli eseri²⁴² meşhurdur.

37- Muhammed el-Bayramî, M. b. Lütfullah er-Rumî (Muhyiddin, Fazıl), (v.956/1549).²⁴³

Bu şahıs "Şerhu'l-Fıkhî'l-Ekber li Ebî Hanife" isimli eseriyle meşhurdur.

Bu arada İbn Hacer el-Askalânî, Ebu'l-Fadl Şihâbu'd-Din Ahmed b. Ali (v.974/1580)'yi ve "Lisânü'l-Mizân"²⁴⁴ ile "Tehzibü't-Tehzib" isimli eserlerini unutmamalıyız.

38- Kınalızâde Ali Çelebi (1510-1571): Isparta'da doğmuş, Edirne'de ölmüştür. En önemli eseri: Haşiyet-i Tecrid'dir.²⁴⁵

²³⁹ Taşköprizâde, Miftahu's-Saâde (tahkik:K. Kâmil Bekrî-Abdulvehhâb Ebu'n-Nûr), Matbaatu'l-İstiklâlî'l-Kübâ, I-IV, Kahire, ts. Son dördüncü cilt fihristtir. I. cildinde 104 sayfa tutan mukaddime var. 16-22 s. hayatı, 22-24 s. kitaplarının isimleri verilmektedir.

²⁴⁰ Miftahu's-Saâde Arapça olup, oğlu Kemâleddin Mehmed Efendi Tarafından bazı ilaveler yapılarak "Mevzuâtü'l-Ulûm" adıyla Türkçe'ye (Osmanlı Türkçe'sine) terceme edilmiştir. Yapılan bu terceme de İstanbul'da 1315/1897 tarihinde iki cilt halinde basılmıştır.

²⁴¹ Taşköprizâde için bkz. İ. A. c. XII-I. İst. Maarif Basımevi, 1974, s. 42. M. Şerafeddin "Türk Kelâmcıları", D. İ. F. Mecmuası, 1932, sayı 23, s. 12.

²⁴² Şeyhzade, Nazmu'l-Ferâid... Mısır, 1317/1899.

²⁴³ Muhiddin b. M. b. Bahaeddin el-Bayramî : Kehhâle, a.g.e., c. XI, s. 165.

²⁴⁴ el-Askalânî, Lisanu'l-Mizân, Haydarabâd, 1329-1331/1911-1912.

²⁴⁵ el-Askalânî, Tehzibü't-Tehzib, Haydarabâd. 1325-1327/1907-1909.

39- Ali b. Sultan Muhammed Nureddin el-Molla el-Herevî el-Kârî, el-Hanefî (v.1014/1606)²⁴⁶: Buhârâ'da, Herat'da doğmuş olup, Mekke'de ölmüştür. Tefsir, Hadis, Fıkıh ve Kelâm âlimidir. Daha çok Aliyyü'l-Kârî ismiyle tanınmıştır. Eserlerinden Kelâmıla ilgili olanlarından bazıları şunlardır:

a) Şerhu'l-Fıkhı'l-Ekber (Minâhu'r-Ravzi'l-Ezher li Şerhi'l-Fıkhı'l-Ekber.)²⁴⁷

b) Şerhu Kasideti Bedi'l-Emâli. Altmışaltı beytin açıklamasıdır.

40- a) Lekânî, İbrahim b. İbrahim b. Lekânî Mâlikî (v.1041/1631): "Cevheretü't-Tevhîd" isimli eseri meşhurdur. Baskı yeri yok. 1392/1972 (Bâcûrî Şerhî'nin sonunda s. 493-502).

b) Lekânî, Abdusselâm b. İbrahim: Cevheretü't-Tevhîd veya İthâfü'l-Mürîd bi Cevhereti't-Tevhîd, Kahire, 1955.

41- İbrahim b. Hüsameddin el-Kirmanî (980/1572-1016/1607):. Şerîfi diye de bilinir. "Fıkh-ı Ekber" i nazm haline getirmiştir.²⁴⁸ Âlim ve şair olup, Hanefî fakihidir.

42- el-Beyâzî (Beyâdî) Kemaleddin Ahmed b. Hasan b. Sinaneddin Yusuf el-Bosnevî (1044/1634-1097-8/1686-7).²⁴⁹ :İstanbul'da doğdu ve orada ilim tahsili etti. Halep, Bursa, Mekke ve İstanbul'da Kadılık yaptı ve İstanbul'da öldü. Bosna asıllıdır. el-Bosnevî, el-Hanefî, er-Rumî diye de anılır. Kelâmıla ilgili eserler şunlardır:

²⁴⁶ Fatih Sultan Mehmed'e hocalık yapan Kadı Emrullah'ın oğlu olan Ali b. Ali b. Emrillah b. el-Hımnâ'îdir. Sakalına kına yakmak adeti vardır. "Hâşiye alâ Hasan Çelebi li Şerhi'l-Mevâkıf" isimli eseri de meşhurdur. Hayatı ve eserleri için bkz:İ. A. c. VI, s. 709; Türk Ansiklopedisi, M.E. B. Ankara, 1972., c. II. s. 84; Bursa'lı Mehmet Tahir; Osmanlı Müellifleri, c. I, s. 371...Hayatı ve eserleri için bkz. ez-Ziriklî, a.g.e., c. V, s. 12, "el-Molla Aliyyü'l-Kârî" maddesi; Kehhâle, a.g.e., c. VII, s. 100, "Ali b. Sultan" maddesi. Bu eserlerde iki sayfa kaynak ve ayrıca yirmi dört kadar eserinin ismi verilmektedir; Gölcük, Kelâm Tarihi, s. 337-341.

²⁴⁷ Aliyyü'l-Kârî, Şerhu'l-Fıkhı'l-Ekber, Mısır, 1323/1905. Bu eseri Fikri Yavuz Türkçe'ye çevirmiştir:Fıkh-ı Ekber, Aliyyü'l-Kârî Şerhi, İstanbul, 1979:H. B. Çantay da çevirmiştir:Fıkh-ı Ekber, Ankara, 1954. D. İşleri Başkanlığı Yayınları.

²⁴⁸ İbrahim b. Hüsameddin el-Kirmanî, hayatı ve eserleri için bkz. ez-Ziriklî, a.g.e. c. I, s. 35; Kehhâle, a.g.e. c. I, s.14.

²⁴⁹ Hayatı ve eserleri için bkz:ez-Ziriklî, a.g.e., c.I, s.112:"Beyazî (Ahmed b. Hasen)" maddesi; Kehhâle, a.g.e., c. I, s. 192:"Ahmed el-Beyâzî" veya "Beyazî Zâde" maddesi; Gölcük, Kelâm Tarihi, s. 343-347:Hayatı, eserleri ve görüşleri var.

a) İşârâtü'l-Merâm Min İbârâti'l-İmâm fi şerhi'l-Fıkhi'l-Ekber li Ebî Hanife: Bu eser "İşârâtü'l-Merâm Min İbârâti'l-İmâm" olarak tanınmıştır. Ebu Hanife'nin beş eserinin şerhidir. Bu değerli eserin sonunda müellif, kitabında 200 ana kaynaktan nakiller yaptığını ve özellikle Mâturidiyye eserlerini taradığını zikreder.²⁵⁰

b) el-Usûlu'l-Munîre li'l-İmâm Ebî Hanife: Bu eser Ebû Hanife'nin beş eserinin biraraya getirilmesidir.

43- Ebû Azbe el-Hasan b. Abdilmuhsin (v.1172/1758 den sonra): Eş'arîyye ve Mâturidî mezheplerinin görüş farklarını bildiren "er-Ravdatü'l-Behiyye Fî Mâ Beyne'l-Eşâira ve'l-Mâturidiyye"²⁵¹ isimli eseriyle tanınmıştır.

44- Gelenbevi (Gelenbeli) İsmail Efendi (1143-1205/1730-1791): el-İcî'nin Akâidine ed-Devvânî'nin şerhine yazdığı haşiyesi meşhurdur.²⁵²

45- el-Bâcûrî, İbrahim b. M. b. Ahmed el-Mısrî, eş-Şafiî (1198/1784-1227/1860)²⁵³: Mısır'da "el-Bâcûr veya el-Beycûr"da doğdu. Kahire, Ezher Üniversitesi Şeyhidir. Kelâmla ilgili eserlerinden bazıları şunlardır:

a) Tuhfetü'l-Murîd alâ Cevhereti't-Tevhîd: el-Lükkânî'nin (veya Lekkânî'nin) "Cevheretu't-Tevhid" isimli eserinin üzerine yazılmıştır.

b) Hâşiyetu alâ Ümmü'l-Berâhîn ve'l-Akâid li's-Senûsî, Senûsî'nin "Ümmü'l-Berâhîn" isimli eserinin haşiyesidir.

46- Abdalbâki Arif Efendi (1642/1713): İstanbul'da doğmuş, orada ölmüştür. en önemli kelâmî eseri Menâhicü'l-Usûli'd-Din ve Mevâkif Makâsıd'l-Yeganiyye'dir.²⁵⁴

²⁵⁰ Bu eser Yusuf Abdurrezzak'ın tahkiki ve M. Zahid el-Kevserî'nin takdîmi ile Mısır, 1368/1949 yılında basılmıştır.

²⁵¹ Ebu Azbe, er-Ravdatü'l-Behiyye Fî Mâ Beyne'l-Eşâira ve'l-Mâturidiyye, Haydarabâd, 1322/1949.

²⁵² İstanbul'da Mercanî ve Halkalî'ninkilerle birlikte 1316/1898 de basılmıştır. Hayatı ve eserleri için bkz. Gölcük, Kelâm Tarihi, s. 349-354.

²⁵³ Hayatı ve eserleri için bkz:ez-Ziriklî, a.g.e., c. I, s. 71 "İbrahim b. M." maddesi; Kehmâle, a.g.e., c. I, s. 84 "İbrahim el-Bâcûrî" maddesi; İsmail Paşa el-Bağdadî, Hediyyetü'l-Arifîn, Esmâü'l-Müellifîn ve Asâru'l-Musannifîn, c. I, sütun 41 (Bir sahifede iki sütun var.).

²⁵⁴ Bursalı M. Tahir, a.g.e., c. I, s. 362; T. Ansk. c. III, s. 309; M. Şerafeddin, "Türk Kelâmcıları",

47- Ahmed Asım (1755/1819): Gaziantep'te doğup, İstanbul'da ölmüştür.²⁵⁵ En önemli eserleri: akâid ile ilgili olan Ferganalı Siracuddin Ali b.Osman el-Üşî'nin: "Bed'ü'l-Emâli" sine yazdığı "Merâhu'l-Emâli fi Şerhi'l-Emâli" ile "Kamus-i Muhid" isimli Türkçe lügatıdır. el-Gazzâlî'nin "İhya"sını da terceme etmiştir.

D- DÖRDÜNCÜ DEVRE KELÂM BİLGİNLERİ VE KELÂMLA İLGİLİ ESERLERİ

Batıdaki Rönesans ve Reform hareketleri sonunda meydana gelen fikri hareketler yavaş da olsa İslâm Âlemi'ne tesir etmeye başlamıştır. Bilhassa 20. yüzyılın başından itibaren bütün dünyayı yeni bir kültür ve felsefe hareketi sarmıştır. Savaşlar neticesinde meydana gelen mânevî bilhassa maddi yığınaklar yani ekonomik problemler ön plana geçmiştir. Bu hareketler emperyalist zihniyetlere paravana olmuş, neticesinde de ateist cereyanlar çoğalmıştır. Bu durum, İslâm dünyasında da yeni kültür ve felsefe muhitleri içinde tesir etmeye başlamıştır. İşte 20. yüzyılın başından itibaren yazılan kelâm kitaplarında müstakil konular halinde cevap verilmeye başlanması bu sebeptedir. Onun için bu devreye Bekir Topaloğlu "Yeni Devir Eserleri" adını vermektedir.²⁵⁶

Bu devir Kelâm Bilginleri ve Eserleri'ni şöyle özetleyebiliriz:

1- İsmail Hakkı Manastırlı (1846-1912)²⁵⁷: Manastırda doğmuş olup, dedesi Konya'lıdır. İstanbul'da okumuş ve orada vaizlik, kürsü müderrisliği yapmıştır. 1892 yılında Mülkiye Mektebi'ne ilm-i kelâm, tefsir ve hadîs öğretmeni olarak tayin edilmiştir. 16 yıl burada kaldıktan sonra 24 yıl da Hukuk Mektebi'nde öğretmenlik yapmıştır. Kelâmıla ilgili eserleri şunlardır:

D. İ. F. Mec. 1932, s. 13-14.

²⁵⁵ Bursalı M. Tahir, a.g.e., c. I, s. 269; T. Ansk. c. III, s. 448; İ. A. c. I, s. 665; M. Şerafeddin, Türk Kelâmcıları, D. İ. F. Mec. 1932, sayı 23, s. 16.

²⁵⁶ Bekir Topaloğlu, Kelâm İlmi, Giriş, s. 62.

²⁵⁷ Hayatı ve eserleri için bkz. Türk Ansk. c. XX (Ank. M.E.B. 1972) s. 307; Alaaddin, İbrahim, Meşhur adamlar (I-II, İstanbul, 1933-1935) c. II, s. 799; Danişmend, İsmail Hami, Osmanlı Tarihi Kronolojisi (I-IV cilt, Türkiye Basımevi, 1961) c. IV, s. 384; Bursalı M. Tahir, a.g.e., c. I, s. 365; Mehmet Akif, Kur'an'dan Ayetler, İstanbul, Yüksel Yayınevi, 1994, s. 360-362; Kimliği, kişiliği, eserleri ve görüşleri için bk. Gölcük, Kelâm Tarihi, s. 365-372.

- a) Telhîsu'l-Kelâm fi Berâhîni Akâidi'l-İslâm.
- b) Risâletü'l-Hamidiyye Tercemesi.
- c) Mevâidu'l-Enâm fi Akâidi'l-İslâm.

2-Muhammed Abduh (1266-1323/1849-1905)²⁵⁸: Mısır'da bir köyde doğan Abduh, başlangıçta ilme karşı hevesi yoktu. 1866'da Ezher Üniversitesine girdi, klasik İslâm ilimlerini okudu. Tasavvuf ve Zühd hayatını yaşadı. 1872 yılından itibaren İslâmî fikir, eylem adamı olan Cemaleddin Afganî ile tanıştı, tesirinde kaldı. Ezher'de Teftâzânî'nin "Şerhu'l-Akaid"ini okuttu. 1882 de Mısır'dan sürüldü. Paris'de 1885 yılında Beyrut'a dönünceye kadar kaldı. Burada eğitim ve öğretimle meşgul oldu. Fıkıh, Tarih, Mantık ve Edebiyat okuttu. Mısır'a dönerek 1899 da Mısır Müftüsü tayin edildi. Mısırdaki 11 Temmuz 1905 de vefat etti. En meşhur eserleri: 1-Risaletu'l-Varidat, Kahire, 1290/1874,. 2-Risaletu't-Tevhid.²⁵⁹

3- İsmail Fenni Ertuğrul (1855-1946).²⁶⁰ Tımava'da doğmuş, İstanbul'da ölmüştür. Osmanlı-Rus Harbi sonunda memleketi istilâ edilince İstanbul'a gelmiş, Fransızca olan zamanın filoloji mektebinden mezun olmuştur. II. Meşrutiyet 'in ilânından sonra, Ferit Paşa'ya dilekçe vererek 1898 yılında 60 lira maaşla girdiği işleri muhasebeciliğinden emekliye ayrılmıştır,(1908). 29 Ocak 1946 yılında ölünceye kadar bir çok eserler yazmıştır. Önemli eserleri şunlardır:

- a) Maddiyun Mezhebinin İzmihlali (Osmanlıca Türkçe'si).
- b) Küçük Kitapta Büyük Mevzular.
- c) Hayat ve Madde (Tercemedir.)

²⁵⁸ Muhammed Abduh'un kimliği, kişiliği, eserleri ve görüşleri için bk. Gölcük, Kelâm Tarihi, s. 355-364.

²⁵⁹ M. Abduh, Risaletu't- Tevhid: Sabri Hizmetli tarafından, Terceme edilerek Ankara 1986 da neşredilmiştir.

²⁶⁰ Hayatı ve eserleri için bkz. Süleyman Hayri Bolay, Türkiyede Ruhçu Ve Maddecî Görüş Mücadelesi, İstanbul, Nurgök matbaası 1967, s. 35; İsmail Fenni Ertuğrul'un "Hakikat Nurları"na, Osman Ergin'in yazdığı önsöz: Celaleddin İzmirli, İslâm Âlemi'nde Yetişen Filozof, Tabib, Naturalist Ve Biyografı, Hilmi Kitabevi, İst.1961, s.53.

d) Envâr-ı Hakikat²⁶¹

4- İzmirli İsmail Hakkı (1868-1946)²⁶²: İzmir'de doğup Ankara'da ölmüştür. Küçük yaşta Arapça, Farsça ve Fransızca dersleri öğrenmiş olan İzmirli, "Mülkiyet-i Âli"ye İsmail Hakkı Mansatırlı'nın yerine fıkıh usûlü hocası olmuştur. II. Meşrutiyet'in başlarında Daru'l-Fünûn'a Felsefe, Hukuk Fakültesi'ne de usul-i fıkıh öğretmenliğine getirilmiştir. 1911 yılında ise Edebiyat Fakültesinde İslâm Felsefesi öğretmeni, Üniversite teşkilatında ise Ordinaryüs Profesörü olmuştur. Daru's-Şafaka, Edebiyat, İlahiyat ve İslâmiyyet Enstitüsü... gibi yerlerde müdürlük yapmıştır. 31 Ocak 1946 yılında şeker hastalığından ölmüştür. Mâturidî'dir. İdeal ve realist olarak düşünmüş fakat idealizmi, realizmin üstünde tutmuştur.

Kelâmla ilgili eserleri şunlardır:

a) Muhassalu'l-Kelâm ve'l-Hikme²⁶³: Kelâm ilminin konusu ve teferruatı, İslâm Fırkalarının İtikadi esasları ve Kelâm ilminin geçirdiği merhaleleri, konularını işleyeceğini eserin mukaddimesinde bildirir, fakat kısmen işler.

b) Felsefe-i İslâmiyye Tarihi, İstanbul. (1922)

c) el-Cevabu's-Sedid fi Beyânı Dini't-Tevhid (Anglikan Kilisesi'ne Cevap) (1923).²⁶⁴

d) Türk Filozofları (1933).

e) Mülâhhas ilm-i Tevhid (1938).²⁶⁵

²⁶¹ Bu eser "Hakikat Nurları" adıyla, Osman Ergin tarafından Türkçe olarak sadeleştirilmiştir. Kağıt ve Basım İşleri, İst. 1961.

²⁶² Celâleddin İzmirli, İzmirli İsmail Hakkı, Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1946, s. 5-10, 40-59; Celâleddin İzmirli, İslâm Âleminde Yetişen Tabib, Filozof, Naturalist ve Biyograflar, Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1961, s. 53.

²⁶³ İzmirli, İsmail Hakkı, Muhassalu'l-Kelâm ve'l-Hikme, İstanbul, 1336/ 1917, 201+3=204 sayfadır.

²⁶⁴ Konya İlahiyat Fakültesi ktp., Eski Türkçe bölümü, nr. 708,823 ve 1238 de kayıtlıdır. Osmanlı Türkçe'sinde yazılmış olan bu eser, "Anglikan Kilisesine Cevap" ismiyle Dr. Osman Cilacı tarafından sadeleştirilerek, Konya, 1978 de neşredilmiştir.

²⁶⁵ Konya İlahiyat Fakültesi ktp., Eski Türkçe (Osmanlıca) bölümü, nr. 1904 de kayıtlıdır.

f) Yeni İlm-i Kelâm²⁶⁶: İki cilt olup birinci cilt; kelâm ilminin tarifinden başlamakta, "Ruh" konusuyla sona ermektedir. İkinci cilt ise "İsbat-ı Sanî" ile başlayıp "Allah'ın bilinmesinin vacip olması" konusuyla sona ermektedir. Nübüvvetin işleneceği ikinci bölüm ile sonuç kısmı bildirdiği halde yazılamamıştır.

5- Abdullatif el-Harpûtî (1842-1914): Osmanlı Darülfünûn'unda ve Medresetü'l-Vâizin'de ilm-i kelâm muallimliği yapmıştır.²⁶⁷

Kelâmla ilgili önemli eserleri: a) "Tenkihu'l-Kelâm fi Akâidi Ehli'l-İslâm"dır.²⁶⁸

Mukaddime kısmında: Kelâm ilminin tanımı, konusu, gayesi... vs. Birinci bölümde: İlahiyat, İkinci bölümde: Nübüvvet, Üçüncü bölümde: Sem'iyat, Hâtimedede: İmamet, konuları işlenmektedir. b) Târih-i İlm-i Kelâm, İstanbul, 1332/1914.

6- Giritli Sırrı Paşa (1844-1895): Girit adasının Kandıye kasabasında doğmuş, 1895'de İstanbul'da ölmüştür. Yanya, Aydın, Tuna, Vidin'de önemli görevlerde, 1878'den itibaren de Trabzon, Kastamonu, Ankara, Sivas valiliklerinde bulunmuştur. 1889'da vezir olarak Bağdat valisi, 1891'de Diyarbakır valisi olmuştur. Tefsir ve hadîste âlim olan Sırrı Paşa²⁶⁹'nın kelâmla ilgili en önemli ve meşhur eseri "Nakdu'l-Kelâm fi Akâidi'l-İslâm"²⁷⁰dır.

Eser, Teftâzânî'nin "Şerhu'l-Akâid"inin kısaltılarak ve yeni bir takım ilâveler yapılarak meydana getirilmiştir. Eserin baş tarafında "maarif nezareti celilesine" diye başlayan bir takdimi vardır. Eser on iki bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde: "Eşyanın hakikati"yle başlamakta, on ikinci bölümde ise "Fazilet-i Beşer"le sona ermektedir.

²⁶⁶ Yeni İlm-i Kelâm, iki cilt olup, birinci cildi, Rumî 1339/1923; Hicrî 1341/1923; veya 1922-3 Milâdî, Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, 312 sayfa; ikinci cilt, Amire Matbaası, İst. Rumî 1340/1924; H. 1343/1924 yani Milâdî 1924:240+6=246 sayfadır.

²⁶⁷ Hicrî 1330/1911 yılında İstanbul'da Daru'l-Fünûn'da, İlm-i Kelâm muallimi (Profesörü) idi. Bk. Hazırlayan: Abdullatif Uyan, Menkıbelerle İslâm Meşhurları Ansiklopedisi, Berekât Yayınevi, İstanbul, 1983 (I-III cilt), "el-Abdullatif Harputî" maddesi, c. I, s. 177.

²⁶⁸ el-Harputî, Tenkihu'l-Kelâm, Necm-i İstikbâl Matbaası, İstanbul, 1330/1912. 399+12=411 s.; "Tekmile-i Tenkihu'l-Kelâm" 193+6 199 sayfadır. Konya İlahiyat Fakültesi Ktp., Eski Türkçe bölümü, nr. 991 de kayıtlıdır.

²⁶⁹ Bursalı Mehmet Tahir, Osmanlı Müellifleri, c. II, s. 368:13 eser ismi veriliyor.

7- Mehmet Vehbi (1861-1949). Konya'nın Hadım kazasında doğmuştur. 1908'de Konya mensubu olarak T.B.M.M. ne katılmıştır. Kelâmla ilgili eseri "Akaid-i Hayriyye"dir. Arapça ve Osmanlıca'dır.²⁷¹

8- Ömer Nasuhi Bilmen(?-1971): Kelâmla ilgili eseri "Muvazzaf İlm-i Kelâm"²⁷²dir. İstanbul, 1339/1920-1342/1923. Bu eser Osmanlıca (Osmanlı Türkçesi) ile yazılmıştır. Sadeleştirilerek, Türkçe olarak 1950 yılında basılmıştır.

Burada konumuzla ilgili eserleri ve Yenilikçi Kelâmî görüşleri sebebiyle Seyyid Ahmed Han (1817-1898, Cemâleddin Efgânî (1839/1897), Kâsım Emîn (1865-1908), Şibli Şümeyyil (1850/1917), Bahâ Tevfik (1881-1914), Reşid Rızâ (1865-1935), Abdullah Cevdet (1869-1932), Said Halim Paşa (1863-1921), M. Ferid Vecdî (1875-1954), Mehmet Akif (1876-1936), Mustafa Sabri Efendi (1879-1954),... gibi düşünürleri unutmamak gerekir.

9- Şibli Nu'mânî (1857-1914): Eserleri:

a) İlmü'l-Kelâm, Karaçi, 1929 (Ofset).

b) el-Kelâm, Karaçi, 1929 (ofset).

c) Tarih-i İlm-i Kelâm (trc. S. Muhammed Takî F. Gilânî), Tahran, 1328/1910.

d) İlm-i Kelâm-ı Cedîd (trc. S. Muhammed Takî F. Gilânî), Tahran, 1328/1910.

e) İslâm'ın Fikir Kılıcı Gazzâlî (trc. Yusuf Karaca), İstanbul, 1972.

²⁷⁰ Girîdî (Girtli), Sırrı Paşa Nakdu'l-Kelâm, Mekteb-i Sanayi Matbaası, İstanbul, 1301/1884.

²⁷¹ Bilgi için bkz. Ömer Nasuhî Bilmen, Tabakatu'l-Müfessirîn, İst. 1974, c. II, s. 792-794. M. Vehbi, Çelik Hüseyin Efendi'nin oğludur. Hülasatu'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an Ahkamu'l-Kur'an, isimli eserleri var.

²⁷² Ömer Nasuhi Bilmen (?-1971), Kelâmla ilgili meşhur eseri "Muvazzaf İlm-i Kelâm"dir. Bu eser Osmanlıca olup, İstanbul, 1339/1920-1342/1923, latin harflerle ise İstanbul, 1950 de basılmıştır....

10- el-Cisr, Hüseyin b. Muhammed (v.1327/1909): Eseri: el-Husûnü'l-Hamîdiyye Li'l-Muhâfazâti Ala'l-Akâidi'l-İslâmiyye, Kahire, 1375/1955. Eser bir mukaddime, üç bölüm (bab)ve bir hâtimeden oluşmaktadır. Mustafa Zihni Efendi tarafından eserin önsözüyle hâtimesini terceme etmeden "Erbâb-ı Mütâlaaya" başlıklı bir takdim yazısı ekleyerek "Savâbu'l-Kelâm" adıyla terceme etmiştir. Bekir Başarıcı da "İslâm İtikadında Sözü'n Doğrusu" ismiyle sadeleştirilerek yeni harflerle yayınlamıştır. (Konya, ts.). Aynı eser Saruhanlı Kemâleddinzâde Mehmed Nurullah Efendi tarafından "el-İnâyetü'r-Rabbâniyye Fî Tercemeti Kitâbi'l-Husûn Li Muhâfazâti'l-Akâidi'l-İslâmiyye" ismi ile bir başka tercemesi yapılmış, Kahire, 1327/1909 da yayınlanmıştır.

11- İkbâl, Muhammed (1876-1936) Eseri: İslâm'da Dînî Tefekkürün Yeniden Teşekkülü (trc. Sofî Hûri), İstanbul, 1964.

12- Filibeli Ahmed Hilmi (1865-1914): Eserleri:

a- Üss-i İslâm, Hakâik-i İslâmiyye'ye Müstenid Yeni İlm-i Akâid, İstanbul, 1332/1914.

b- Huzur-u Akl Ve Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalâleti, İstanbul, 1332/1914.

c- Allah'ı İnkâr Mümkün müdür? Yahut Huzur-ı Fende Mesâlik-i Küfür, İstanbul, 1327/1909

13- Aklî, Fuad (?): "Menhecün Cedîdün Li Dirâsati İlm-i Kelâm Fî Akâidi Ehli'l-İslâm", İstanbul, 1330/1912, (M.E.L IV/8, 1982, s. 1134-1139).

SONUÇ:

"Kelâm Bilginleri ve Eserleri" isimli bu çalışmamız, kısa, özlü ve muhtasar bir araştırmadır. Biz bu araştırmamızda, daha ziyade araştırmacılara Kelâm bilginleri ve eserleri hakkında derli-toplu bilgi vermeyi amaç edindik. Bu tür çalışmaların daha kapsamlı bir şekilde yapılması içten arzumuzdur.

Kelâm bilginleri ve eserleri çok geniş bir alandır. Biz burada, bizce en önemli kabul ettiklerimizi zikrettik. Bu çalışmamızın, yeni araştırmalarla geliştirilmesi en samimi dileğimizdir.

BİBLİYOGRAFYA

Metinde ve dipnotta geçen bütün eserler verilmemiştir. Zira hemen hemen bütün geçen şahısların eserleri çalışmada verilmektedir. Burada sadece tabakat kitaplarını ve faydalandığımız bazı eserleri vermekle yetindik.

ABDULCEBBÂR, Kadı, Tabakatu'l-Mu'tezile, Tunus, 1974.

BEDRÎ, A., Mezâhibü'l-İslâmiyyîn, Beyrut, 1971.

BOLAY, Prof. Dr. Süleyman Hayri, Türkiye'de Ruhcu ve Maddeci Görüş Mücadelesi, İstanbul, 1967.

BAĞDATLI İSMAIL PAŞA, Muhammed Emin, Hediye'tü'l-Arifîn Esmâü'l-Müellifîn ve Asâru'l-Musannifîn, I-II, İstanbul, 1951-1955.

ABDULHAMİD, Dr. İrfan, Dirâsât fi'l-Fırak Ve'l-Akâidi'l-İslâmiyye, Bağdat, 1967 (çev. M.Saim Yeprem, İslâm'da İtikâdî Mezhepler ve Akâid Esasları, İstanbul, 1981).

BROCKELMANN, Carl, GAL, I-II, Leiden, 1943-1949 (Supplemann Band, I-II, Leiden, 1937-1942 (GAL, Suppl)).

ÇELEBİ, Katib (Hacı Halife) Musatafa b. Abdillâh, Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn, I-II; Zeyl'i, I-II, M. E. Basımevi, İst. 1971.

DE BOER, Prof. Dr. T. J. (çev. Yaşar Kutluay), İslâm'da Felsefe Tarihi, Ank. 1960.

EBU ZEHRÂ, Prof. Muhammed (çev. Abdulkadir Şener), İslâm'da Fikhî Mezhepler Tarihi, I-IV, Ankara, 1978.

ECER, A. Vehbi, Türk Bilgini Mâturidî, Ankara, 1978.

el-EŞ'ARÎ, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail, Kitabu Makâlâtü'l-İslâmiyyîn Ve İhtilâfî'l-Musallîn, Tashih: Hellmut Ritter, 3. Baskı, 1400/1980.

el-ĞURABÎ, Ali Mustafa, Tarihu'l-Fırakü'l-İslâmiyye ve Neş'etü İlmi'l-Kelâm İnde'l-Müslimîn, Kahire, 1378/1959.

GÖLCÜK, Prof. Dr. Şerafeddin, Kelâm Tarihi, Kişiler-Görüşler-Eserler, 2. Baskı, Konya, 1998.

GÜMÜŞ, Yrd. Doç. Dr. Sadreddin, Seyyid Şerif Cürcânî ve Arap İlmindeki Yeri, İstanbul, 1984.

- İBN HALLİKÂN, Ebu'l-Abbas Ahmed b. M., *Vefeyâtü'l-A'yân ve Ebnâi'z-Zaman*, (Tahkikli), I-VII+I Neşr. İhsan Abbâs, Beyrut, 1972 ve VI c., Kahire, 1949.
- İBN ASÂKİR, Ebu'l-Kasım Ali b. Ali el-Hasan, *Tebyînü Kizbi'l-Müfterî Fî Mâ Nusibe İlä'l-İmâm Ebi'l-Hasen el-Eş'arî*, Dimeşk, 1347/1928.
- İBN ESİR, Ebu'l-Hasan Ali b. M. el-Kâmil fi't-Tarih, I-XIII-I, Beyrut; *el-Lübâb fi Tehzîbü'l-Ensâb*, Dâru Sadr, Beyrut, ts.; *Usdu'l-Gabe*, I-VII, Kahire, 1970.
- İBN KUTLUBOĞA, Zeynuddin Kasım, *Tacu't-Terâcîm fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, Bağdat, 1962.
- İBN MANZUR, Ebu'l-Fazl Cemali'd-Din, *Lisânü'l-Arab*, I-X, Mısır, Bulak 1300-1307/ 1882-1889.
- İBN MURTEZÂ, Ahmed b. Yahya, 1- *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, nşr. Susanna Dıwaldwiler, Beyrut, 1961, 2- *el-Münye ve'l-Emel*, Haydarabâd, 1902.
- İBN NEDİM, Ebu'l-Ferec M. b. İshak, *el-Fihrist*, Daru'l-Marife, Beyrut, 1978.
- İBN İMAD, Ebu'l-Fellah Abdilhayy b. Ahmed, *Şezerâtü'z-Zeheb ve Ahbaru Men Zeheb*, I-VIII, Beyrut, ts.
- İŞİK, Doç. Dr. Kemal, *Mâturidî'nin Kelâm Sisteminde İman, Allah ve Peygamberlik Anlayışı*, Ankara, 1974 (Doçentlik Tezi), Fütüvvet Yayınları, Ankara, 1980.
- KEHHÂLE, Ömer Rızâ, *Mu'cemu'l-Müellifin Terâcîmü Musannifi'l-Kütübi'l-Arabîyye*, I-XV, Beyrut, ts.
- MAKRİZÎ, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali Takıyyüddin, *el-Hıtat*, I-II, Daru Sadr, Ofset Baskısı, Betrut, ts.
- en-NEŞŞÂR, Prof. Dr. Ali Sâmi, *Neş'etü'l-Fikri'l-Fesefî fi'l-İslâm*, I-III, 1. Cilt 4. Baskı, İskenderiye, 1966.(II ve III, cilt 1. baskı, İskenderiyye, 1969).
- O'LEARY, De Lacy, çev. Hüseyin Gazi Yurdaydın-Yaşar Kutluay, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, Ankara, 1959.
- SUNAR, Prof. Dr. Cavit, *İslâm Felsefesi Dersleri*, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1967.

- ŞEHRİSTÂNÎ, Ebu'l-Feth M. b. Abdilkerim, el-Milel ve'n-Nihal, Tahkik: Abdulazîz M. el-Vekil, I-III, Kahire, 1968.
- eş-ŞEVKÂNÎ, Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Abdillâh: el-Bedru't-Tâli' bi Mehâsin Men Ba'de'l-Karnî's-Sâbi', I-II, c. Kahire, 1348/1922.
- TAŞKÖPRİZÂDE, Ebu'l-Hayr Ahmed Efendi, b. Mustafa b. Halil İsmâuddin, Miiftâhu's-Saâde ve Misbâhu's-Siyade fi Mevzuati'l-Ulûm (Tahkik: K. Kamil Bekrî -Abdulvahhâb Ebu'n-Nûr), Matbaatu'l-İstiklâli'l-Kübrâ, I-IV, Kahire, ts.(Son cilt fihrist).
- TOPALOĞLU, Bekir, 1- Kelâm İlmi Giriş, İstanbul, 1981; 2- Mâturidîyye Akâidi (Nureddîn es-Sabûnî,el-Bidâye fî Usûli'd-Dîn'in Tercümesi), Ankara, 1979; 3- İslâm Kelâmcıları ve Filozoflara göre Allah'ın Varlığı (İsbat-ı Vacip), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, ts.
- UNAT, Faik Reşid, Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihlerle Çevirme Kılavuzu, 3. Baskı, T. T. Kurumu Basımevi, Ankara, 1959.
- ÜLKEN, Ord. Prof. Hilmi Ziya, İslâm Felsefesi Dersleri, Ankara, ts.
- YEPREM, M. Saim, 1- İrâde Hürriyeti Ve İmâm Mâturidî, İstanbul, 1980, 2- İslâm'da İtikadî Mezhepler Ve Akâid Esasları (Dr.İrfan Abdulhamid,Dirâsât fi'l-Fırak ve'l-Akâidi'l-İslâmiyye'nin Tercümesi), İstanbul, 1981.
- ZİRİKLİ, Hayru'd-Din, el-A'lâm Kamusu Terâcime li Eşheri'r-Ricâli ve'n-Nisâi ve'l-Müsta'rabîn ve'l-Müsteşrikîn, I-X, 2. Baskı, Kahire, 1373-1378/1954-1959.